

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ**

Қўлёзма ҳуқуқида

ТЎХТАСИНОВА ШАҲНОЗА

**АНДИЖОН ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИ
ТАРИХИ МАНБАЛАР ВА АРХЕОЛОГИК
ТАДҚИҚОТЛАРДА**

5120300 –тарих (Минтақалар ва мамлакатлар бўйича таълим йўналиши
бўйича бакалавр академик даражасини олиш учун ёзилган)

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

ИШ РАҲБАРИ:

т.ф.н.доц.,ЮСУПОВ Э.Ю.

АНДИЖОН - 2016

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3-7
I БОБ АНДИЖОН – ҚАДИМИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ БЕШИКЛАРИДАН БИРИ.....8-19	
1.1. Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти тарихига оид қарашлар.....	8-11
1.2. Қадимги Фарғона шаҳарсозлигининг айрим масалалари.....	11-15
1.3. Шаҳарсозлик маданияти тизимида Андижон.....	15-20
II БОБ АНДИЖОННИНГ ШАҲАРЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ МАНБА ВА ТАДҚИҚОТЛАРДА.....21-46	
2.1. Андижон музофотида Чуст маданияти ёдгорликлари.....	21-29
2.2. Андижон тарихи ёзма манбаларда.....	29-38
2.3. Тарихий-археологик тадқиқотлар –Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида.....	39-46
ИЛОВАЛАР.....	47-53
ХУЛОСА.....	54-55
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	56-59

К И Р И Ш

Мавзунинг долзарблиги. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихшунослигида –шаҳарлар тарихини ўрганишга қизиқиш ортиб бормоқда. Қадимий шаҳарлар ёшини аниқлаш муҳим аҳамият касб этмоқда, зеро улар Ўзбекистон тамаддуни, давлатчилиги ва шаҳарсозлиги тарихи илдизларининг чуқурлиги тўғрисида тасаввур ҳосил қилади.

Шаҳарсозлик тарихини тадқиқ этиш ва ўрганиш урбанизация жараёнларининг қонуниятлари ва мазмун-моҳиятининг хусусиятларини очиб беради.

Мустақиллик даврида юртбошимиз ташабуси билан вилоятлар, қадимий шаҳарларимиз, буюк аجدодларимиз тарихини тиклаш ва уларнинг юбилейларини нишонлаш бўйича катта ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Бухоро, Самарқанд, Хива, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши, Марғилон, Тошкент каби қадимий шаҳарларимизнинг тантанали юбилейлари ЮНЕСКО ташкилоти ҳамкорлигида ўтказилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов 2011 йилдаги Андижонга қилган ташрифи чоғида “Андижон бошқа шаҳарларда ўзининг шаҳарсозлик анъаналари, ўзининг қиёфаси билан ажралиб туриши зарур”¹, деб таъкидлаган эдилар.

“Аждодларимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган хиссасисини ўрганиш.мақсадларида нафақат Ўзбекистон тарихи балки, алоҳида ҳудудлар, вилоятлар, шаҳарлар тарихига оид илмий ишлар вужудга келмоқда. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг “Андижон тупроғида неча асрлик маданият ва тараққиёт намуналарини ўз бағрида асраб келаётган Далварзинтепага ва Эйлатон, Мингтепа ва Шўрабашот каби тарихий жойлар, қўхна ёдгорликларнинг борлиги бу заминнинг юртимиздаги қадимий цивилизация бешикларидан бири

¹ Народное слово, 2011, 1 октябрь

бўлганини кўрсатади”, - деган Андижон шаҳарсозлик солномасига таллуқли фикр-мулоҳазалари асосида Андижон тарихи алоҳида ўрганилмоқда.

Мавзу тарихшунослигидан, кейинги йилларда тарих фанида мамлакатимизнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ муаммоларни ўрганишга эътибор кучайди. Кўплаб тарихий шаҳарларда уларнинг ёшларини аниқлаш борасида археологик текшириш ишлари олиб борилди. Натижада, республикамизда “Қадимги шаҳар” мақомини олиши мумкин бўлган жойлар сони кўпайди. Мустақиллик йиллари Бухоро (1997), Хива (1997), Термиз (2002), Шаҳрисабз (2002), Қарши (2006), Самарқанд (2007), Марғилон (2007), Тошкент (2009) шаҳарларининг юбилей тантаналари халқаро ЮНЕСКО ташкилоти раҳбарлигида қизғин нишонланди. Ҳозирги кунда Хазорасп, Кармана, Жиззах, Эски Ховос ва Андижон шаҳарларининг тарихий ёшини аниқлаш учун археологик қазилма ишлари олиб борилмоқда.

Шўролар даврида Фарғона водийсидаги қадимги шаҳарларнинг пайдо бўлиш жараёнлари етарлича ўрганилмаган. Айрим совет тарихчилари водийдаги шаҳарсозлик хусусиятларига беписандлик билан қараб, водийни тараққиётдан орқада қолган чекка ҳудуд деб ҳисоблар эдилар. Бу мақсадда ҳатто мавжуд археологик натижалар ҳам асоссиз равишда “ёшартирилган” эди.

Республикаимизнинг энг шарқий нуқтасида жойлашган Андижон шаҳри жойлашуви, иқтисодий ва маданий салоҳияти жиҳатдан ўзига хос ўринга ҳамда бой тарихий ўтмишга эга. Уни тарихий ўрганишга Я.Ғуломов, М.Массон, Ю.Заднепровский, Б.Абдулғозиева, Ғ.Дадабоев, С.Жалилов, Б.Матбобоев ва З.Машрабовларнинг асарида ҳозирги кунга келиб, Анджон ҳақида, унинг пайдо бўлишидан сўнгги ўрта асрларгача, айниқса, XIV-XIX асрлар тарихи бўйича етарли маълумотлар йиғилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Андижон Марказий Осиё тарихида ўзига хос ва мос ўрнига эга бўлган шаҳарлардан биридир. Шаҳар қадимдан Марказий Осиёни буюк Хитой империяси билан боғловчи савдо-иқтисодий, маданий марказ деб

танилган ва Буюк Ипак йўлидан йирик кентлардан бири сифатида эътироф этилган. Хитойлик сайёҳ, дипломат Чжань Цзян Фарғона водийси орқали Бактрия ва Сўғдга йўл олганда, сўзсиз, Андижон орқали ўтганлигини ёзади. Демак, Хитой манбалари тилга олган 70 шаҳардан бири Андижон эканлиги ҳам аниқ.

Асар шахримизнинг қадим ва ўрта асрлар тарихини археологик топилмалар асосида ёритиб беришга бағишланган. Таъкидлаш жоизки, ҳозиргача қўлга киритилган археологик ашёлар биринчи бор умумлаштирилган ва улар таърифи тарихий жараёнлар билан уйғун ҳолда баён этилган. Андижон шаҳарининг ёши авваллари 1300, узоғи билан 1500 йил, деб хулоса қилинган эди. 2000 йилдан буён ушбу масала Бобур номли халқаро жамоат фонди ташаббуси ва ҳомийлиги, вилоят ҳокимлиги раҳнамолигида кун тартибига қўйилди. Шу маънода ушбу китобларнинг нашрдан чиқарилиши қилинган ишларнинг мантиқий якуни бўлди, дейиш мумкин.

Китоблар фундаментал тадқиқотлар сирасига киради: кириш, бешта боб ва хулосадан иборат. Асар Андижон тарихи билан боғлиқ янги манбалари ўз ичига олган изоҳлар (эски шаҳарда аниқланган танга пуллар, археологик қайд этилган марказлар рўйхати, шаҳар ҳақида ёзма маълумотлар ва ҳ.к.) билан бойитилган. Шаҳар тарихига оид ашёвий далил –фото рамлар ҳам ишнинг мазмунини бойитишга хизмат қилган. Қўйилган муаммолар уларнинг ечими китобдаги бўлимларда аниқ-равшан баён этилган. Айниқса, Андижон номини сой, дарё соҳилидаги манзил, деб талқин этилиши диққатга сазовордир. Шаҳарнинг Андижонсой яқинида пайдо бўлиши ва сойнинг қурилган даври ҳақидаги фикрлар ҳам янгилик деб ҳисобланиши мумкин. Чунки эски шаҳар қисмидаги Сарвонтепада 2400-2600 йиллик археологик ашёларнинг топилиши Андижоннинг сув таъминоти масаласига ойдинлик киритади. Яъни Сарвонтепа сувини Андижонсойдан олган. Демак, сой сунъий сув иншооти сифатида милоддан аввалги биринчи минг йилликда пайдо бўлган, деган тўғри ва ҳақиқатга яқин хулосага келинган.

Олдинги хулосалардан фарқли ўлароқ китоб муаллифлари, шаҳар маркази ҳозирги ёки шаҳаристон ўрнида эмас, ундан жануби-ғарброкда, Сужоат-Тутзор кўчалари камровидаги Сарвонтепа ўрнида 15-20 гектар майдонда шакллланган ва ривож топган, деган ишонарли хулосага келганлар.

Шаҳарнинг кейинги милодий эра бошлари ва V-VIII асрларга оид маданий катламлари ҳам шу ўринда қайд этилган. Бироқ китобда IX-XI асрлар материаллари етарли бўлмагани учун батафсил хулосалар камроқ бўлиб қолган. Шаҳарнинг кейинги, айниқса, темурийлар ва Бобур даври тарихи кенг ёритилган. Бу борада Бобур даври Намозгоҳи ҳақида ҳам янги ва қизиқарли фикрлар билдирлган. Андижон Намозгоҳи шаҳар деворидан ташқари, яъни уни жанубида фаолият кўрсатган, деган фикр айтилади. Намозгоҳдан йилига икки марта фойдаланилган. Шаҳарнинг ўрта асрлардаги таркибий қисмлари арк, шаҳристон, работ ва уларнинг дарвозалари ҳам археологик ва этнограф маълумотлар бўйича аниқ баён этилган. Китоб бунга ўхшаш қизиқарли маълумотларнинг биринчи марта киритилиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Биз ҳам қадим Андижон тарихи билан боғлиқ ва шунга қадар илмий истеъмолга киритилган тарихшунослик материалларини ўрганишни битирув-малакавий ишимизнинг объекти сифатида танлаб олдик.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари: шаҳарсозлик тарихига оид тарихий-археологие изланишлар, нашрий адабиёт ва монографик тадқиқотлар асосида Андижонни қадимий цивилизация бешикларидан бири сифатида ўрганиш ишнинг асосий мақсади ҳисобланади. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги **вазифалар** белгилаб олинди:

- Андижон шаҳарсозлик маданияти тарихига оид адабиётларни таҳлил қилиш;
- шаҳарлашув жараёнини Ўрта Осиё ҳамда Қадимги Фарғона шаҳарсозлиги тарихига доир методологик ёндашулар асосида ёртиш;

- Андижоннинг қадимий тарихини Чуст маданияти ёдгорликлари мисолида кўриб чиқиш;
- Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичларини тарихий-археологие тадқиқотлар асосида шарҳлаш;
- “Андижон” топоними изоҳини бериш;
- Андижон шаҳарсозлиги тарихи юзасидан хулосалар чиқариш.

Битирув –малакавий ишининг назарий ва услубий асослари.

Мавзунинг ёритиш жараёнида илмийлик, тарихийлик, узвийлик тамойилларига таянилди. Тадқиқотнинг методологик асосида сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг асарларида илгари сурилган концептуал ғоя ва фикрлар муҳим роль ўйнайди. Мавзуга миллий ва умуминсоний қадриятлар, миллий истиқлол ғоясидан келиб чиққан ҳолда ёндашилди.

Иш натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Ишнинг илмий аҳамияти шундаки, Андижон тарихининг тарихшуносликда номаълум бўлган қирраларини Андижон музофоти тарихи билан боғлиқ тризий воқеаларга ҳолисона баҳо бериш, уни тўлдириш ва аниқлик киритишда ёрдам беради.

Ишда баён этилган материаллардан олий ўқув юртлари, академик лицей, коллежлар, умумтаълим мактаблари учун Ўзбекистон, хусусан Андижон тарихи тарихшунослигидан методик қўлланмалар, тавсиялар тайёрликда манба сифатида хизмат қилади.

Ишнинг тузилиши ва ҳажми. Иш кириш, икки боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхатидан иборат ишнинг умумий ҳажми _____бетни ташкил қилади.

I БОБ АНДИЖОН – ҚАДИМИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ БЕШИКЛАРИДАН БИРИ

1.1.Ўрта Осиё шаҳарсозлик маданияти тарихига оид қарашлар.

Урбанизация жараёнлари - шаҳарларнинг пайдо бўлиш тарихи, уларнинг жамият ривожланишидаги ўрни ва аҳамиятини тадқиқ этиш тарих фанининг энг долзарб масалалари қаторига киради. Маълумки, шаҳарлар пайдо бўлгандан эътиборан жамият учун алоҳида ўрин эгаллай бошлайдилар. Шаҳарлар таърифсиз инсоният ривожланишининг муҳим босқичларини тасаввур қилиш қийин. Урбанизация деганда: бир тарафдан шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиши, иккинчи тарафдан уларнинг жамият ривожланишига таъсири тушунилади.

Инсоният тарихи ривожда урбанизация жараёнлари барча жойларда бирдек кечмаган ва ушбу жараён бир неча босқичдан иборат. Шумер, Элам ва Ҳиндистоннинг илк шаҳарлари эрамиздан аввалги IV—III минг йилликларда, Хитойда эса — эрамиздан аввалги III—II минг йилликларда вужудга келган. Шимолий Европада ушбу жараёнлар бирмунча кейинроқ — эрамизнинг I минг йиллиги ўрталарида кечган.¹

¹ Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Раннегородская культура эпохи бронзы юга Средней Азии.-Самарканд, 1993, Б.10.

Ўрта Осиё илк шаҳарларининг ўзига хос хусусиятларига оид турли нуктаи назарлар А.А. Асқаров, Ю.Ф. Буряков, Э.В. Ртвеладзе, В.М. Массон Ю.А. Заднепровский Н.Н. Негматов, Т.Ш. Ширинов, А.С. Сагдуллаев¹ ва бошқа олимларнинг илмий изланишларида акс этган. Эрамиздан аввалги IV—II минг йилликлардаги урбанизация жараёнлари ҳар хил тадқиқотларда икки босқичдан саккиз босқич оралиғидаги даврга ажратилган. Хусусан, В.М.Массон ушбу жараёнларни икки босқичга жамлаган - Қадимги Шарқ босқичи (эрамиздан аввалги III минг йиллик охири - I минг йиллик ўрталари) ҳамда антик босқич (эрамиздан аввалги III аср - эрамизнинг IV—V асрлари)². Н.Н.Негматов энг қадимги давр (ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи аста-секин ривожланган вақт)дан, то XX асргача бўлган вақтни қамраб олувчи саккиз босқични айтиб ўтади³. Урбанизация жараёнларининг таклиф қилинаётган босқичлари айрим ҳолларда бир-бирига зид келади, шу боис уларни камчиликлардан холи эмас, дейиш мумкин. Буни тушуниш мумкин, зеро юқоридаги хулосалар маҳаллий манбалар негизида яратилган бўлиб, асосан муаллифларнинг шахсий изланишлари натижаларига асосланади. Мазкур олимларнинг қарашларида вақт ва урбанизация босқичларининг сони турлича талқин этилса-да, барчасида бир жиҳат бўйича яқдиллик кузатилади, яъни Марказий Осиё шаҳарлари шаклланиши бошқа ҳудудларга нисбатан анча эрта бошланган.

Шаҳарлар турли даврларда, турли географик шароитларда вужудга келиб, турли функцияларни бажарганлар. Тарихда бутун бир давлат мақомидаги

¹ Асқаров А.А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности //ОНУ. №3-4; Буряков Ю.Ф.Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Т.,1987; Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. –Изд.2-е, дополненное.- Ташкент, 2008; Массон В.М. Процесс урбанизации в древней истории Средней Азии//ТД сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований в 1972г. Т.:Ф; Заднепровский Ю.А. Типология и динамика развития городских поселений древней Ферганы// Древний город ,Средней Азии. ТД.Ленинград, 1973; Его же. Древние города и этапы урбанизации Средней Азии // Зоны и этапы урбанизации (Теоретические аспекты проблемы «Город и процесс урбанизации в Средней Азии»). ТД.Т.:1989; Негматов Н.Н. Этапы развития урбанизации Средней Азии //ТД кнференции «Мерв в древней и средневековой истории Востока». Ашхабад, 1990; Ширинов Т.Ш. Раннегородская культура эпохи бронзы юга Средней Азии.: Автореф.дисс....докт.истор.наук. Москва,1993.с.49.

² Массон В.М. Процесс урбанизации в древней истории Средней Азии //ТД сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований в 1972 г. Т.: Фан, 1973. С.35-39

³ Негматов Н.Н. Этапы развития урбанизации Средней Азии //ТД кнференции «Мерв в древней и средневековой истории Востока». Ашхабад, 1990. С.49-51

шаҳарлар, аграр шаҳарлар, савдо шаҳарлари кузатилган. «Шаҳар» атамаси турли даврларда турлича талқин этилган (масалан, «антик шаҳар», «Ўрта аср шаҳри»). Тадқиқ этилаётган шаҳарларни даврий жиҳатдан турли вақт босқичларига бўлинишини назарда тутиб, уларни энг қадимги, қадимги ва ўрта аср шаҳарларига тақсимлаш мумкин. Шаҳарлар илк босқичларда аҳоли зич маконлар сифатида шаклланиб, кейинчалик шаҳар белгиларига эга бўлиб борганлар. Археологик материаллар таҳлили асосида В.М.Массон энг қадимги шаҳарларнинг хусусиятларини қуйидагича белгиланган:

- Аҳоли сони камида беш минг киши бўлиши керак.
- Маълум ижтимоий-сиёсий қарашларни ифода этувчи маҳобатли меъморчиликнинг мавжудлиги (жамоавий ва тоат-ибодат учун мўлжалланган бинолар яъни ибодатхоналар).
- Мазкур макон савдо ишлаб чиқаришининг, ҳунармандчилик маркази бўлмоғи лозим¹.

Шундай қилиб, маълум аҳоли пунктини шаҳар мақомини олиши учун бири билан узвий боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий омиллар мавжуд бўлмоғи керак. Биринчидан, шаҳар қишлоққа нисбатан ишлаб чиқариш шакллари билан фарқ қилган. Шаҳар аҳолиси асосан ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан машғул бўлганлар. Шаҳар ва қишлоқлар бир-бирини тўлдириб турган - шаҳарга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хомашё кириб келса, шаҳардан ҳунармандчилик ва саноат маҳсулотлари етказиб берилган. Иккинчидан, шаҳар қишлоққа нисбатан нафақат асосий ишлаб чиқариш усуллари, балки аҳолининг ижтимоий таркиби билан ҳам ажралиб турган. Одатда шаҳарда ўз ҳукмдори бўлиб, маҳаллий солиқлар белгиланган.

Демак шаҳарнинг вужудга келиши ва ривожланишида ишлаб чиқариш, сиёсий ва ижтимоий омиллар муҳим аҳамият касб этган. Қолаверса, табиий-географик шароитлар, фойдали қазилмаларнинг мавжудлиги, шаҳарнинг жойлашуви, сув манбаси, ўзга ҳудудлар билан алоқа қилиш учун қулай

¹ Массон В.М. Процесс урбанизации в древней истории Средней Азии //ТД сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований в 1972 г. Т.: Фан, 1973.С.35-39

йўллар талаб этилган (асосий савдо йўлларига яқинлиги). Яъни шаҳар уз таркибига кўра жамиятнинг тараққий топиши учун зарур бўлган дунёвий, диний, иқтисодий функцияларни ягона организмга мужассам этган. Қадим даврларда инсон истиқомат қилган мавзелардан шаҳарларни ажратиб кўрсатиш учун Т.Ш.Ширинов қуйидаги белгиларни илгари суради:

- Олий ҳокимият белгилари - ҳукмдорнинг ҳашаматли саройлари.
- Ҳукмдор ва унинг яқинлари учун мўлжалланган кўрғон, деворлар билан алоҳида мустаҳкамланган яшаш жойи - «арк», баъзида кухандиз, қаср.
- Маҳобатли ибодатхоналар меъморчилиги борлиги.
- Ривожланган, ихтисослашган ҳунармандчиликнинг мавжудлиги.
- Шаҳарнинг ишлаб чиқариш соҳасига қараб даҳаларга (квартал) бўлиниши.¹

Кўп йиллардан буён водийда олиб борилган археологик изланишлар Фарғона водийсидаги урбанистик жараёнлар чуқур илдизларга эгалигини кўрсатмоқда. Бу ердаги жараёнларнинг ўзга минтақаларда кечган жараёнлардан айрим фарқи водийнинг табиий-географик шароитлари, ўзига хос моддий маданиятини келтириб чиқарган омиллар мавжудлиги, тоғлар оралиғида жойлашганлиги билан изоҳланади. Шу сабабли шаҳарларнинг юзага келиш жараёни хронологик жиҳатдан фарқ қилади, масалан, Бақтрияда кечган жараёнларга нисбатан урбанизация белгилари кечроқ содир бўлган. Қадимги шаҳар маданиятидан дарак берувчи хусусиятларини ҳам бошқа минтақаларда аниқланганларидан кўра камроқ учратиш мумкин.

1.2. Қадимги Фарғона шаҳарсозлигининг айрим масалалари

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этишларича, ўзига хос тараққиёт босқичини босиб ўтган илк шаҳарсозлик маданияти тизимида Фарғона водийси ҳам киради. Водийдаги ўзида илк шаҳарсозлик

¹ Ширинов Т.Ш. Раннегородская культура эпохи бронзы юга Средней Азии.: Автореф.дисс....докт.истор.наук. Москва,1993.с.49

белгиларини акс эттирувчи (катта майдон, мураккаб тўзилиши ва мудофаа тартиби, алоҳида арк, ҳунармандчилик маркази ва бошқ.) археологик ёдгорликлар ҳақидаги концепция 1973 йилда Ю.А.Заднепровский томонидан ишлаб чиқилган¹.

Сўнгги йилларда олиб борилган археологик-тадқиқотлар натижасида Фарғона водийсининг қадимги даври инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларга кўпгина аниқликлар киритилди. Фарғоналик қадимги бобо-деҳқонлар суғориладиган ерларни ўзлаштира бориб қатор сифатлари билан, аввало, тупроқ экологик шароитлари билан фарқланиб турадиган сунъий антропоген-ландшафтлар барпо этадилар. Улар табиий ландшафтлардан тўғри ва оқилона фойдаланишлари натижасида ўзларига зарур бўлган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирганлар. Сунъий суғориш ва ерга ишлов бериш билан бирга сув чўкиндилари ҳам ҳосилдорликни ошириб борган².

Фарғона водийсидаги илк шаҳарсозлик маданияти кўҳна илдизларга эга бўлиб, бу жараённинг илдизлари қадимги деҳқончилик маданияти заминида кузатилади. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, водийда қадимги деҳқончилик маданияти мил. авв. II минг йилликнинг охири чорагидан бошланади. Бу маданият фанда биринчи топиб ўрганилган жой номи билан «Чуст маданияти» деб номланиб, ушбу маданият асосан деҳқончилик билан шуғулланган қадимги аҳолига мансубдир. Археолог олим Б.Матбобоев даврий жиҳатдан Чуст маданияти ёдгорликларини иккига бўлади ва биринчи босқич - мил. авв. XII-I Ҳасрлар, иккинчи босқич мил.авв. VIII-VI Ҳасрлар билан саналайди³.

Қадимги Фарғона деҳқонлари кўп ҳолларда сув манбалари атрофларида ўз маконларини бунёд этганлар. Сўнгги йилларда Фарғонадаги

¹ Заднепровский Ю.А. Типология и динамика развития городских поселений древней Ферганы// Древний город Средней Азии. Тезисы докл. – Л., 1973. С.17- 20.

² Анарбаев А.А., Исманов А.Дж., Максудов Ф.А. Древнеземледельческая культура Южной Ферганы и образование антропогенного ландшафта //Ўзбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. -Т., 2005. С. 98-113.

³ Матбобоев Б.Х. Некоторые итоги сравнительного изучения расписной керамики Чустской культуры// ИМКУ. Вып. 30. - Самарканд. 1999. С.54.

бронза даври аҳолисининг ерни хайдаб деҳқончилик қилганликлари ҳақида археологик маълумотлар олинди. Хусусан, Фарғона тоғ тизмаларидаги Соймалитош ва Сўх яқинидаги Янгиариқсой қоятош суратларида кўш хайдаётган инсон тасвири аниқланган¹. Қадимги деҳқонлар факат табиий сув бўйларини ўзлаштирибгина қолмасдан балки, оби-хаёт чиқариш осон бўлган дарё ва сой бўйларидан кичкина каналлар чиқариш йўли билан ҳам хўжалик юритганлар. Андижон вилоятида жойлашган Далварзинтепа ва Ашқолтепа йирик сув манбаси - Қорадарё ҳавзасида (3-4 км. масофада) жойлашган. Чуст ёдгорлиги эса кичкина сой яқинидаги қадимги булок бўйида жойлашган. Чуст ёдгорлиги эса кичкина сой яқинидаги қадимги булок бўйида жойлашган. Деҳқончилик маданияти ёдгорликлари майдони ва ўлчамларига қараб учга бўлинади: йирик ёдгорликлар (Далварзин, Ашқолтепа), ўртача катталиқдаги ёдгорликлар (Чуст, Деҳқонтепа, Ўш, Хожамбоғ) ва кичик ёдгорликлар².

Фарғона водийсидаги қадимги зироатчиларнинг маконлари сувга яқин жойлардаги унумдор ерларнинг ўзлаштирилишига қараб алоҳида воҳа ёки гуруҳ тарзида жойлашган. Ана шундай воҳалар Фарғона водийсидаги 15 та географик районда топиб ўрганилган. Булар Қувасой, Косонсой, Аравансой, Чортоқсой, Мойлисув, Оқбурасой ва бошқалардир. Қадимги деҳқончилик воҳаларини ҳар биридаги ёдгорликлар ўлчамлари ҳамда жойлашишига кўра маълум ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши тадқиқотчилар томонидан аниқланган. Ушбу воҳаларда истиқомат қилган аҳоли ўзига хос деҳқончилик жамоаларини ташкил этган. Ҳар бир воҳа ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳамда уларнинг бирлашувидан деҳқончилик марказлари пайдо бўлган.

Тадқиқотчилар фикрича, қадимги Фарғона деҳқончилик марказлари билан бир вақтда Ўрта Осиёнинг ўнта жойида ҳам ана шундай марказлар

¹Қаранг: Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи: янги топилмалар. «Холис» газетаси. 2002 йил, 25 апрель ва 2 май сонлари. Шунингдек, бошқа мақолаларимизда ҳам ушбу фикр олға сурилди.

²Заднепровский Ю.А. Динамика развития оседлоземледельческой культуры Ферганы У/ Аральский кризис: Историко-географическая ретроспекты. - М., 1991. С.186-198; Матбобоев Б. Х. Қадимги Фарғона давлати (Давань). // Узбекистан давлатчилиги тарихи очерклари. - Т., 2001. 28-6.

пайдо бўлади. Буларга Ёз. Яшилли (Туркменистон), Кучуктепа, Чирокчи. Бурғулук (Ўзбекистон); Чуст (Ўзбекистон, Қирғизистон), Шаҳристон (Тожикистон) ва бошқа деҳқончилик марказлари киради. Ушбу бир-бирига ўхшаш деҳқончилик марказлари орасида даврий жиҳатдан нисбатан қадимгиси Чуст ёдгорликлари ҳисобланади.

Чуст маданияти ёдгорликлари таркибига кирувчи асосий катта манзилгоҳлар Далварзинтепа, Чуст, Ашколтепалар Фарғона водийсидаги ўзида илк шаҳарсозлик белгиларини акс эттирувчи ёдгорликлар ҳисобланади. Айнан Далварзинтепа ва Чустнинг атрофи ҳимоя деворлари билан ўраб олинган бўлиб, уларда ҳукмдор яшайдиган арк ажралиб туради.

Бу ўринда, шаҳар маданияти ва давлатчиликнинг пайдо бўлиши доимо тадқиқотчилар баҳс-мунозараларининг диққат марказида турган масалалар ҳисобида туради. Бу жараён асрлар давомида ўзига янги жиҳатлар ва вазифаларни кўшиб, мураккаблашиб ва мукаммаллашиб борган. Шаҳарсозлик маданиятининг ривожланишида ҳимоя иншоотлари асосий омиллардан бири бўлиб, жамиятда кечган урбанизация жараёнларида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Фарғона водийси қадимги давридаги барча муҳофаа иншоотлари гувала, хом ғишт ва пахсадан қад кўтарган. Ҳимоя иншоотларининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг асосий мезони ўтроқ деҳқончилик манзилгоҳларининг узоқ вақт мавжуд бўлиши ва уларнинг кўчманчи қабилалар билан қўшничилиги бўлган. Бу қўшничилик ҳар доим ҳам тинч-тотувликка асосланмаган бўлиб, айрим ҳолларда ҳарбий тўқнашувлар билан тугар эди.

Археологик тадқиқотлар натижасига кўра, Далварзинтепа уч қисмдан иборат килиб кўрилган. Ҳар бир қисм алоҳида муҳофаа деворлари билан ўралган ҳамда уларнинг ўз вазифаси бўлган. Далварзинтепа ҳудудининг 18 гектари турар-жойлар, 5 гектари хавф туғилган яайтда атроф аҳоли жон сақлайдиган бошпана киём, 2 гектари эса махсус алоҳида ажратилган қисм бўлиб, бу ерда ҳукмдорлар яшаганлар. Кўхна шаҳарнинг деворлари пахса ва

хом ғиштлардан фойдаланиб тикланган. Демак, Далварзинтепа пухта ўйланган режа асосида қурилган аҳоли манзилгоҳи бўлиб, ушбу ёдгорликда илк шаҳарсозликнинг деярли барча белгилари аниқланган:

- Далварзинтепанинг майдони 25 гектар бўлиб, бу ўлчам ижтимоий-иқтисодий тараққиёт натижаси ҳисобланади.

- Кўҳна шаҳарда учга бўлинган таркибий кием ҳамда арк мавжуд эди.

- Ёдгорликда мукаммал мудофаа тартиби мавжуд бўлиб, кўҳна шаҳарнинг ҳар бир қисми алоҳида ҳимояланган эди. Булар орасида аркка алоҳида эътибор берилиб, у анча пухта ўйланган режа асосида мудофаа этилган.

- Далварзинтепада ҳунармандчиликнинг турли соҳалари- кулолчилик, металл, тош ва суякка ишлов бериш кабилар ннсбатан яхши ривожланган.

Демак, Б.Матбобоев раҳбарлигида олиб борилган текширишлар натижаларига кўра, Далварзинтепа мил. авв. II минг йилликнинг сўнгги чорагидан бошлаб маълум муддат Фарғона водийсининг йирик маданий ва иқтисодий маркази бўлиб хизмат қилган. Водийда суғорма деҳқончиликнинг жадаллик билан ривожланиши эса урбанизация жараёнларининг тезлашувига олиб келган.

1.3. Шаҳарсозлик маданияти тизимида Андижон

Кўпчилик тарихчиларнинг эътироф этишича, Фарғона водийси шаҳарларининг тарихи узоқ йиллар давомида тадқиқотчилар диққатидан четда қолиб келди. Бундан Андижон шаҳри тарихи ҳам мустасно эмас.

Андижон шаҳри водийнинг шарқий қисмидаги кўҳна шаҳарлардан бири бўлиб, ўзига хос бой ўтмиш тарихига эгадир, айниқса, ўрта асрлардан бошлаб Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнаб келди.

Аввало шуни таъкидлаб ўтмоқ лозимки, археолог олимларимиз Ўрта Осиё шаҳарларининг пайдо бўлиши, урбанизация босқичларини мукаммал

ўрганганлар. Бу борада А.Асқаров, Э.Ртвеладзе, Т.Ширинов. А.Сагдуллаев, М.Исомиддинов каби олимларимизнинг фундаментал тадқиқотлари мавжуд. Улар хулосаларига кўра, милоддан аввалги II минг йилликнинг сўнгги асрлари ва I минг йиллик бошларида Ўрта Осиёда суғорма деҳқончилик ривожланаётган ҳудудларда шаҳар типдаги қалъали маконлар пайдо бўлади. Бундай жойлар атрофдаги деҳқончилик қишлоқларининг марказига айланади. Атрофни эса, анчагина мустаҳкам қурилган деворлар билан ўраб олинади, товар алмашишга асосланган ҳунармандчилик савдоси учун марказ ролини бажаради.

Фарғона водийсида шаҳар ролини ўйнаган айнан мана шундай маконлардан бир нечтаси археологик текшириш натижасида аниқланиб ўрганилган. Бундай дастлабки шаҳарлар хилига Далварзинтепа - 25 га, Ашколтепа - 13 га ва Чуст ёдгорлиги - 4 га киради. Бундай шаҳар ва шаҳарчалар жез (бронза) даврининг сўнгги асрларида ва навбатдаги темир даврининг бошланғич асрларида водий иқтисодий тараққиётида ва маданий ривожда муҳим роль ўйнаган¹.

Шаҳарлар тараққиётининг навбатдаги даври Фарғона водийсида милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарига тўғри келади (мил. авв. VI-IV асрлар). Археологик текширишларда аниқланишича, бу даврнинг ягона ҳозирги ёдгорлиги Андижон вилоятининг Избоскан туманидаги Эйлатон шаҳар харобасидир. Текширувчилар унинг умумий майдонини 200 гектар, факат ичкари қалъа қисми 20 гектарга тенг деб ҳисоблашган. Эйлатон – ўз даврининг йирик шахридир². Бу -водийда шаҳарлар пайдо бўлишининг иккинчи босқичи ҳисобланади.

Учинчи босқич - «Эйлатон даври»дан кейин, яъни милоддан аввалги 1V-1 асрлардан то милодий III-IV асрларгача давом этган. Археологик текширишларга асосланиб қилинган хулосаларга қараганда, бу даврда

¹ Матбабаев Б. Ранний город Ферганы и вопросы начального этапа государственности // Археология, история и культура средней Азии. ТД Меж;), конф. посвящ. 60-летию академика Э.В. Ртведедзе. Ташкент. 2002.

² Матбабаев Б.Х. Новый археологический комплекс эйлатанский культуры Ферганы (к вопросу о хронологии и происхождении) // Цивилизации скотоводов и земледельцев Центральной Азии. Самарканд-Бишкек. 2005. С. 111-122.

Фарғона водийсида қалъали истехкомли шаҳарлар ниҳоятда кўпаяди. Ушбу даврнинг дастлабки асрларида пайдо бўлганда ривожланган шаҳар Эрши ҳисобланади. Хитой манбаларида «Давань» деб аталган давлатнинг пойтахти шу шаҳар бўлган¹. Унинг вайронаси «Мингтепа» номи билан ҳамон сақланмоқда: Андижон вилояти, Марҳамат тумани. Хитой йилномаларида ёзилишича, ўша даврда (яъни милоддан аввалги II-асрларда) Фарғона водийсида 70 га яқин катта-кичик шаҳарлар мавжуд эди. Андижон ўша 70 га яқин шаҳар ва қалъали маконлардан бири эканлиги шубҳасиздир.

Шаҳарнинг археологик ёдгорликларини ўрганиш борасидаги дастлабки текширишлар ва хулосалар XX асрнинг 70-йиллар охирларида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Археология институтга томонидан Андижоннинг археологик харитасини тузиш учун олиб борилган махсус археологик текширишлар натажасида қилинган: Ғ.Дадабоев, Б.Абдулғозиева². илмий маслахатчи - С.Жалилов)³. Бирок кейинги йилларда Андижон шаҳрини археологик ўрганишга бағишланган махсус текширишлар олиб борилмади.

Ниҳоят, 2000 йилдан бошлаб Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Халқаро жамғарма раёсатининг ташаббуси билан Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши тарихини ўрганиш учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Археология институти билан ҳамкорликда Б.Х. Матбобоев раҳбарлигида археологик гуруҳ ташкил қилинди⁴.

Дастлаб шаҳарда ҳозиргача маълум бўлган бир қатор тарихий тепаликлар рўйхати тузилди ва улар жойлашган ҳудудлар атрофлича ўрганиб чиқилди. Улар: Сарвонтепа, Чордона, Қўштепа, Яккатепа. «Оқгўр» ва бошқалар. Бу тарихий ёдгорликлар Андижоннинг ҳозиргача «энг қадимий юраги» ҳисобланмиш «Арк ичи» қисмидан жануби-ғарб томонларда

¹ Матбабаев Б. Древнеферганское государство Давань // Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент. 2001. С. 35.

² Абдулғозиева Б. Андижон Бобур даврида. Андижон. 1993.

³ Жалилов С. Андижон. Тошкент. 1989; Жалилов Сайфиддин. Бобур ва Андижон. Тошкент. 1993.

⁴ Ўзбекистон Республикаси ФА Археология институтида Андижон шаҳрида 2000-2008 йиллари олиб борилган археологик ишлар ҳисоботи.

жойлашганлиги аниқланди. Андижоннинг ғарби ва жануби-ғарбида археологик казишма ишлари олиб борилди.

2000-2003 йилларда олиб борилган археологик текширишлар натижасида Чордонада милодий V-VIII асрларга доир меъморий ва маданий қатламлар очилди. Бу ёдгорлик қуйи қатламларида эрамизнинг биринчи асрларга доир материаллар шаҳар ёшини аниқлашга хизмат қилди.

Шаҳарнинг пайдо бўлиши масаласини ёритишда Эски шаҳарнинг Тутзор ва Сужоат кўчалари кесишган жойдаги Сарвонтепа ёдгорлигини ўрганиш жараёнида топилган сопол идишлар ҳам диққатга сазовордир. 4 метр чуқурликда яхши сақланган ва қалинлиги 1 метрча келадиган маданий қатламлар очилганида ундан эрадан олдинги VI-IV асрлар сопол буюмлар комплекси топилди. Бу - археология фанида «Эйлатон маданияти» деб аталган даврга хос эди¹. Ушбу маданиятга оид комплекснинг юқори қисмида I-IV асрларга тўғри келадиган маданий қатлам ҳам очилди ва ўша даврга доир сопол идиш парчалари, тошдан ясалган меҳнат қуроллари топилди. Тепаликнинг шимол томонида қадимий муҳофаа деворининг сақланган бир бўлаги ҳам очилди: унинг баландлиги, тахминан, 5-6 метр, энг қуйи қисмида эни 6-7 метр. Олимлар ҳулоасига кўра, муҳофаа девори антик давр охири, яъни эрадан олдинги II-I асрларда бунёд этилган.

Бу топилмалар бугунги Андижон ўрнида ўша даврлардаёқ яъни бундан 2400-2600 йиллар илгари аҳоли нисбатан қалин яшаган жой-макон бўлганидан дарак берар эди.

Сарвонтепадаги текширишларда қадимги Андижоннинг сув таъминоти масаласида ҳам аниқлик киритилди. Қадимда сув билан таъмин этувчи ягона манба - Андижонсойдан бошқа сув манбаси йўқ. Бу далил Андижонсойни милоддан аввалги V1-1V асрларда сунъий канал сифатида мавжуд бўлганини исбот этади. «Бобурнома»да келтирилган «Андижон руди» тарихий жиҳатдан анча кейинги даврга тўғри келади. Демак, аниқланган топилмалар ҳамда мавжуд геологик ва археологик маълумотларни инобатга олиб, эрамиздан

¹ Матбабаев Б.Х. Новый археологический комплекс эйлатанский культуры Ферганы. С. 115-116.

аввалги I минг йиллик ўрталаридаёк сунъий канал - Андижонсой казилиб, Қорадарёдан сув келтирилган, деган фикр олга сурилди¹. Ю.А.Заднепровский², Б.Х.Матбобоев³, Г.П.Иванов каби қатор тарихчи олимларнинг кейинги пайтларда зълон қилинган мақолаларидаги хулосаларига кўра қадимги Фарғонада бу даврда Андижонсой, Шаҳрихонсой каби сунъий каналларни казиш учун барча шарт-шароитлар мавжуд эди. Қадимги Фарғонада илк давлатчилик белгилари мил. авв. I минг йиллик ўрталарида шаклланиб бўлган эди.

Шундай қилиб, Сарвонтепа, Чордонатепа ёдгорлакларида археологик текширишларга кўра қадимги Андижонни сув билан Андижонсой таъминлаган.

Водийда олиб борилган текшириш хулосалари шуни кўрсатадики, аллақачон пайдо бўлган ва ривожланаётган йирик деҳқончилик воҳаларини ўз атрофига бирлаштирувчи бир неча марказ - шаҳар вужудга келди ва асосий иқтисодий роль ўйнай бошлайди. Булар қуйидагилар: Кенд (Конибодом), Қубо (Қува), Ўш, Андижон ва энг сўнгги - шарқий чегарада Ўзган, водий марказида Марғилон, шимол томонда эса Ахсикент, Поп (Боб) ва Косон шаҳарлари. Фарғона водийсидаги шаҳарлар ва атрофи девор билан ўраб олинган йирик қалъали қишлоқлар сони араблар истилоси арафасида анча кўпайган

Андижон шаҳри ўз атрофидаги майда деҳқончилик воҳаларига марказ сифатида савдо ва ҳунармандчилиги ривожланаётган шаҳарга айланади, урбанизация жараёни тезлашади.

¹ Матбобоев Б, Машрабов З.З. Андижон тарихи: янги топилмалар. «Холис» газетаси. 2002 йил, 25 апрель ва 2 май сонлари.

² Заднепровский Ю.А. Динамика развития оседлоземледельческой культуры Ферганы // Аральский кризис (историко-географическая ретроспектива) Москва. 1991. С. 193-194.

³ Матбобоев Б. Қадимги Фарғонада илк давлатчилик илдизлари // O'zbekiston tarixi. 2002. 1-сон. 3-4 бетлар; Яна шу муаллиф. Древнеферганское государство Давань // Очерки истории государственности Узбекистана. Ташкент. 2001. С. 25-38.

Ўрта Осиёга ўрта асрларда келган араб сайёхларининг асарларида (Мукаддасий, Истахрий ва бошқалар) шаҳар биринчи марта «Андукон» номи билан тилга олинади¹.

IX асрдан араб сайёҳ-олимлари бизнинг ўлкаларга келганларида шаҳар мавжуд эканки, уни «Андукон» деб каламга олганлар. Аммо бу ҳужжат, шаҳар IX асрда пайдо бўлган. дегани эмас-да. Академик А.Р.Муҳаммаджонов берган хулосага кўра бу ном дарё ёқасидаги жой. манзил маъносини беради². Андижон Шарқда Қошгар-Эргаштом домини оркали ўтган тарихий «Буюк ипак йули»нинг шарқ томонга - Фарғона водийсига кириб, унинг ғарбига олиб борадиган тармоғи устида жойлашганлиги сабаб илк ўрта асрлардаёқ шаҳарнинг ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий аҳамиятини оширган³.

Корахонийлар ҳукмронлиги даврида ҳам Андижон уларнинг пойтахти бўлган Ўзган шаҳрига яқин жойлашганлиги туфайли ташқи савдодаги ўз мавқеини сақлаб турди. Кўплаб туркий уруғлар шаҳарга ва атрофига кўчиб келиб ўрнашди, янги қишлоқлар пайдо бўлди, аҳоли кўпайди, урбанизация жараёни жонланди.

Мўғул истилосидан сўнг, айниқса, XIV аср бошларидан Андижон Фарғона водийсининг шарқида Ўзгандан кейин йирик стратегик мавқега эга бўлган шаҳар ва муҳим савдо маркази сифатида кўтарилиб борди. Мўғул хонлари Қошгарга ўтган халқаро савдо йўлини ўз қўлида сақлаб туриш учун, айниқса, Андижонга катга эътибор беришади. Шаҳарнинг қалъа деворлари тикланади. Янги масжид, мадрасалар қурилади ва Андижонга «куббат-ул-Ислом» деган шарафли диний мақом берилади.⁴ 2002 йили Чордона тепалигида. Жомеъ масжиди ва Тиббиёт институтининг академик лицейи ичидаги шурфларда олиб борилган археологик текширишлар жараёнида айнан ана шу даврга оид муҳим топилмалар (тангалар) қўлга киритилди.

¹ Матбабаев Б. Основные письменные источники по средневековой истории города Андижана // «Ўзбекистон тарихи ва археология фанининг долзарб муаммолари» республика илмий конференцияси материаллари. Самарканд. 2003. С.74-78.

² Муҳаммаджонов А. Шарқ дурдонасининг жилваси // Андижон ёшлари. 2004. 25 май. Яна шу муаллиф, Андижон топонимининг этимологияси ҳақида // Шарқшунослик. 2002. 11-сон. 157-163 бетлар.

³ Қаранг: Матбобоев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи. Т.: SHARQ, 2014. Б.107

⁴ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Москва. 1973. С. 115-116.

Афсуски, 1902 йилги машхур Андижон зилзиласида кўплаб тарихий-меъморий иншоотлар бузилиб кетди.

Улуғ соҳибкирон Амир Темур Фарғона водийсини 12 та тумани билан ўғли Умаршайхга мулк қилиб беради. Умаршайх Андижон атрофига янгитдан қалъа девори қурдирди. Темурийлар даврида Андижоннинг обод бўлган ва гуллаб-яшнаган даври машхур темурийзода Абу Саид Мирзонинг ўғли Умаршайх Мирзо (1462-1494 йиллар) ва унинг ўғли Бобур Мирзолар (1494-1504 йиллар) даврига тўғри келади. Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида Андижонга ва унинг атрофига кўплаб ўзбек уруғлари кўчиб келиб ўрнашадилар, шаҳарда урбанизация жараёни янада тезлашади.

Қўкон хонлиги даврида эса, Андижон ушбу давлат билан Шарқий Туркистон ўртасидаги савдо алоқалари тарихида энг муҳим ўринни эгаллайди. Шарқий Туркистоннинг барча шаҳарларига андижонлик савдогар ва ҳунармандлар кўчиб боришган, уларнинг алоҳида маҳаллалари пайдо бўлади. Андижон шунчалик машхурлашиб кетадики, хатто бутун Ўрта Осиёдан Шарқий Туркистонга борганлар «анжанликлар» деб аталиб кетган.

Демак, Андижон шаҳри ўз тараққиётида 2500 йиллик тарихий даврни босиб ўтди. Дастлаб шаҳар ўзагини ташкил этган 10-15 гектарлик макон - Сарвонтепа Андижоннинг энг қадимги ўрни деб ҳисобланиши мумкин.

II БОБ АНДИЖОННИНГ ШАҲАРЛАШУВ ЖАРАЁНЛАРИ МАНБА ВА ТАДҚИҚОТЛАРДА

2.1. Андижон музофотида Чуст маданияти ёдгорликлари

Эрамиздан аввалги II минг йилликнинг сўнгги чорагида водий ҳудудида, жумладан Андижон музофотида Чуст маданиятига оид маконлар кенг тарқалади. Бугунги кунга келиб 80 дан ортиқ шундай ёдгорликлар аниқланган. Улар орасида энг йириклари: Далварзин - 25 гектар, Ашқалтепа - 13 гектар (Андижон вилояти), Чуст - 4 гектар (Наманган вилояти). Айнан шу маданият вакиллари урбанизация жараёнларини вужудга келиши йўлида илк қадамларни қўйганлар, кейинчалик эса дастлабки воҳа давлатчилиги куртакларини парвариш этиб, илк давлатчиликнинг белгиларини ривожлантирадилар. Кейинги йилларда Фарғонада илк шаҳарсозликни ўрганиш борасидаги янги маълумотлар қўлга киритилди. Б.Х.Матбобоев ва З.З.Машрабовларнинг археологик маълумотлари Чуст маданияти энг йирик ёдгорликларининг ёшини эрамиздан аввалги XII-VII асрларга тенглаштирган ҳолда, Далварзинни қадимий шаҳар, Чуст, Ашқалтепа каби ёдгорликларини шаҳармонанд маконлар деб аташга асос беради.

Андижон вилоятининг Жалолқудуқ туманида жойлашган Далварзин шаҳар харобаси энг қадимий ва муфассал ўрганилган ёдгорликдир. Уни 1952 йилда Ю.А.Заднепровский кашф этиб, 16 йил давомида археологик қазишмалар олиб борган. Истиқлол йилларида бу ишни Б.Матбобоев ва З.Машрабовлар давом эттирди.¹ Кўп йиллик қазишмалар дарак беришича, Далварзин деворлар билан ажратилиб ўралган учта қисмдан иборат бўлган. Асосий майдон (18 гектар) яшаш учун мўлжалланган, 2 гектардан иборат алоҳида ҳудуд «арк-истеҳком» сифатида таърифланади, 5 гектарли жой эса чорва сақлаш учун ажратилган. Бу ерда очилган салобатли мудофаа деворлари ва алоҳида ажратиб олинган «арк» нафақат Фарғона, балки бутун Ўрта Осиёдаги энг қадимий ёдгорликлар қаторига киради.² Дастлаб Далварзин ялангликда жойлашган тураржой мавзеси бўлиб, кейинчалик мудофаа деворлари билан ўралган. Деворлар платформа (тагкурси) устига

¹ Қаранг: Матбобоев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи (Қадимги даврдан XX аср бошларигача) –Т.: SHARQ, 2014, Б.17

² Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы.-М.Л. 1962.-С.11-37; Матбабаев Б.Х. Древние города Ферганской долины (по археологическим материалам) // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси” мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари. Андижон. 2004. С.27-33; Матбабаев Б.Б., Машрабов З.З. ва б. Древний Андижан //Древние города Ферганской долины. Т.:2008, с.156-165

қурилган. Қуйи қисми хом ғишт ва обдан қориб пишитилган лойдан тикланган. Шунингдек, таъмирлаш ва қайта қуриш даврида гуваладан фойдаланилган. Деворлар қуйи қисмининг энини қалинлиги 4-6 метр қилиб ўралган. Сақланиб қолган деворларнинг ҳозирги баландлиги 2,5 метрни ташкил этади. Қурилишда иштирок этган ҳар бир гуруҳ, устаси қўйилган ғиштларга ўз белгисини (тамғасини) босган. Бу белгилар сони 20 дан ортиқни ташкил қилади. Тарихий ва этнографик манбаларга асосланган ҳисоб-китобларга биноан, бу каби деворлар икки-уч ёки узоғи билан беш йилда тикланган. Далварзинда уч турдаги уй-жойлар қурилган:

- Ер устига хом ғишдан тикланган иморатлар;
- Ярим ертўла шаклидаги тураржойлар.
- Енгил қора уй (капа) ёки чайла сингари енгил иморатлар¹.

Бироқ ажойиб гулдор кулолчилик маҳсулотлари, бронзадан қилинган бетакрор меҳнат қуролларини ясай олган далварзинликларнинг турар жойлари сақланиб қолган эмас.

Маҳобатли мудофаа деворлари ва «арк»га эга Чуст маданияти ёдгорлиги Далварзинда тахминан 2900-2700 йил муқаддам шаҳарсозлик маданиятининг дастлабки босқичи шакллана бошлаган.²

Кейинги урбанизация босқичи Эйлтон маданияти ёдгорликларида намоён бўлади (эрамиздан аввалги VII—VI—III асрлар). Андижоннинг шимоли-ғарбидан 20 километрдан узоқроқда жойлашган мазкур маданиятнинг яқингача ягона бўлиб келган Эйлтон (маҳаллий номланиши Шаҳри Хайбар) ёдгорлиги меъморий қолдиқлари археологик нуқтаи назардан тадқиқ этилган³. Ҳозирда ушбу ёдгорликнинг катта қисми бузилиб кетган. Фақат ички шаҳар мудофаа деворларининг озгина қисми ва ички шаҳардаги бир нечта тепаликлар сақланиб қолган.

¹ Заднепровский Ю.А. Чустская культура Ферганы и памятники раннежелезного века Средней Азии.: Автореф.дисс. ...докт.истор.наук. Москва, 1978.с.12-18

² Қаранг: Матбобоев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи (Қадимги даврлардан XX аср бошларигача).-Т.: SHARQ, 2014.Б.19

³ Қаранг: Ўша жойда. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы.-М.-Л., 1962. С.108-116.

Ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида эса Б.А.Латинин бошчилигидаги Ленинграддаги Моддий маданият академияси экспедицияси аъзолари томонидан олиб борилган изланишларда икки қатор муҳофаа деворлари борлиги аниқланган эди. Ички шаҳар параллелограм шаклига эга. Тадқиқот олиб борилган вақтда ички деворлардан 500 м нарида ташқи деворлар аниқланган. Оўшанда тўзилган ёдгорлик режаси ва таърифга кўра ёдгорликнинг шимолий томонида ташқи деворлар 2200 метргача узунликда кузатилган, шарқий қисм девори узунлиги 900 метрни ташкил этган ва у ҳозиргача сақланиб қолган Култепага қадар давом этган эди. Ёдгорликнинг майдони ташқи девор ўраган қисми 200 гектар, ички девор ҳимоялаган қисми 20 гектарни ташкил этади.

Кейинги тадқиқотлар натижасида тупроқ марзалари остида баландлиги 4 метргача сақланиб қолган девор қолдиқлари топилган. Ушбу деворлар бўйлаб бир-биридан 50-60 метр масофада кузатув миноралари жойлашган. 1952 йилда Ю.А. Заднепровский бошчилигидаги Помир-Олой экспедициясининг гуруҳи Эйлатоннинг ички шаҳар қисмида археологик қазишмалар олиб борган. Ҳозирда шаҳар ичининг жанубий қисми ботқоққа айланган, чеккаларини эса пахта майдонлари эгаллайди. Айнан шу ердан қалин маданий қатламлар аниқланган. Эйлатонда арк аниқланмаган. 1952 йилда ўтказилган қайта изланишларда унча катта бўлмаган хоналардан иборат уйларнинг харобалари аниқланган. Мазкур иморатларнинг деворлари 80-90см қалинликдаги пахсадан кўтарилган бўлиб, 50 сантиметргача баландликда сақланиб қолган.

Қазишмалар мобайнида Эйлатондан қўлда ёпма усулда ясалган ва кулолчилик чархида ясалган кулолчилик маҳсулотлари топилган. Эйлатонликларнинг кулолчилик маҳсулотлари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Оқ ёки оқиш сариқ ранг берилган асосга қизил ёки жигарранг-қизғиш бўёқ билан турли геометрик нақшлар солинган. Шу билан бирга Эйлатон даврида сезиларли янгилик киритилади— идишларнинг маълум қисми кулол

чархида тайёрлана бошланади¹. Эйлатон ёдгорлиги материалларини Чуст маданияти материаллари билан солиштириш орқали Ю.А.Заднепровский археология фанида алоҳида Эйлатон маданиятини асослаб берди ва уни эрамиздан аввалги VII-IV асрлар билан саналайди².

1960-1963 йилларда Эйлатондаги қазилмаларни давом эттирган Т.Г. Оболдуева мудофаа девори, минора ҳамда ички шаҳарнинг дарвозабонлар хонаси билан бирга дарвозахонани ва тўғри бурчак шаклидаги кичкина (2x3,7 метр) хонани қовлаб тадқиқ қилади. Девор ва миноранинг сақланиб қолган қисми баландлиги 3,5 метрга тенг. Бутун периметр бўйлаб қад ростлаган миноранинг дарвоза томонидаги қаърига (меҳроб сингари) дарвозабонлар учун мўлжалланган мўъжазгина хона қурилган.³

Эйлатон икки қатор мудофаа деворлари билан ўралган (ички ва ташқи). Деворлар ягона лойиҳа асосида хом ғишт ва гуваладан қўтарилган. Деворларнинг қалинлиги 4 метрга тенг бўлиб, сақланиб қолган қисмининг баландлиги 2,5 метр келади. Деворлар ер сатҳи устига қурилганидан келиб чиқиб, улар мазкур манзилгоҳнинг дастлабки ўзлаштириш давридаёқ барпо этилганини тахмин қилса бўлади. Миноралар деярли квадрат кўринишга эга бўлиб (10,5x10 метр), девор чизигидан бўртиб чиққан. Бу эса шаҳар деворига яқинлашиб келаётган душман ҳамласини яхши кўришга ва уни барча йўналишлар бўйича бартараф этиш имконини берарди. Шаҳар дарвозаси кўриқчилари учун мўлжалланган хона бевосита пойдевор устига лой ва гуваладан қурилган эди. Айни вақтда сомонга аралаштириб ясалган хом ғиштан ҳам фойдаланилган.

Айрим жойларда мудофаа деворларига қўшдеворлар бунёд этилган бўлиб, бу билан бутун истехком тизимидан фойдаланиш муддати узайтирилиб мустаҳкамлиги ҳам орттирилган. Иншоот қурилишининг турли босқичларига тааллуқли фарқлар ва сувоқ қатларидаги бир-биридан ажралиб турувчи услуб таъмирлаш ишлари олиб борилганидан далолат беради. Эйлатоннинг

¹ Матбобоев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи (Қадимги даврлардан XX аср бошларигача).-Т.: SHARQ, 2014.Б.20

²Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы.-М.-Л., 1962.С.167

³ Қаранг: Матбобоев Б.Х., Машрабов З. З. Кўрсатилган асар. Б.20

мудофаа қўрғонлари пишиқ-пухта бунёд қилинган ва бу истехком ўз даври меъморчилигининг илғор намунасидир. Эйлатон ён-атрофда истикомат қилган барча аҳоли учун душмандан жон сақлайдиган ишончли макон бўлган. Ички ва ташқи девор ўртасидаги камида 180 гектарли майдон шу мақсадларда қолдирилган эди. Бу ҳудуд мустаҳкам деворлар билан муҳофазаланган.

Мудофаа деворлари эрамиздан аввалги III асрга қадар, шаҳардаги ҳаёт номаълум сабабларга кўра тўхтаб қолган давргача сақланиб қолган. Тахминан 2200 йил аввал Эйлатон бизга номаълум сабабларга кўра ташландиқ, ўлик шаҳарга айланган. Шу даврларда Эйлатондан узоқ бўлмаган ерда Тўрткўл шаҳар-қалъаси бунёд этилган.

Унинг майдони 9 гектар бўлиб, думалоқ шаклга эга. Едгорликнинг шимоли-ғарбий бурчагида қадимий арк сақланиб қолган. Мўъжазгина қалъа-шаҳарни бақувват мудофаа деворлари ва кузатув миноралари ҳимоя қилиб турган.

Миноралар икки қаватли қилиб қурилган. Юқори қавати ён-атрофни кузатиш имконини берган бўлса пастки қаватда уйларда бўлгани каби озиқ-овқат маҳсулотлари сақланган. Бу каби услубда барпо этилган иншоотларни тарихда учратиш мумкин. Тўрткўлтепанинг мудофаа қўрғони бўйлаб олд томондан қўшимча равишда ҳандақлар қазилганки, бу душманнинг деворга яқинлашишини янада қийинлаштирган. Қалъа-шаҳар ён-атрофдаги аҳолига хавф-хатар туғилган пайтларда жон сақлаши учун ишончли истехкомга айланиб, Эйлатон ўрнини эгаллаган. Мазкур босқич қадимги Фарғонанинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамият касб этган. Айнан Эйлатон босқичининг шундай илғор услублари туфайли антик даврдан бошлаб шаҳарсозлик маданияти янги юқорироқ даражага кўтарилган, шаҳарлар сони ортган¹.

¹ Матбобоев Б.Х. Древнеферганские государство. Давань //Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент, Шарк.С.34-36

Эйлатон шаҳар харобаси, унинг улкан майдони ва қудратли муҳофаа истеҳкомлари милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарида Фарғона водийсида йирик ва энг қадимий шаҳарларидан бири мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

Шундай қилиб, кашф этилган ва тадқиқ қилинган археологик комплекслар Фарғона қадимги деҳқончилик маданиятининг сўнгги бронза ва илк темир даврларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида қуйидаги тарихий ўзгаришлар содир бўлганлигидан далолат беради:

- милоддан аввалги XII-VII асрларда Фарғона водийсида қадимги деҳқончилик Чуст маданияти кенг таркалади. Ушбу маданият соҳиблари асосий унумдор ҳудудларда гуруҳ-гуруҳ, бўлиб жойлашган 80 дан ортиқ аҳоли истиқомат жойларида кун кечирганлар.

- музофотдаги мавжуд қадимий шаҳарлар ўз ривожланишида икки босқичдан ўтганлар. Биринчи босқичда (милоддан аввалги IX-IV- асрлар) Далварзин, Чуст (Буонамозор) ва Эйлатон каби шаҳарлар вужудга келиб ривож топган. Иккинчи антик босқичда (милоддан аввалги IV - милоднинг IV асрлари) шаҳарсозлик маданияти янада юқори даражага кўтарилади. Мингтепа каби шаҳарлар пайдо бўлади ва тараққий этади;

Чуст маданияти ёдгорликларидаги мураккаб бўлмаган суғориш иншоотлари ва алоҳида қилиб қурилган арк, ривожланган муҳофаа истеҳкомлари тизими, шунингдек, ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг шаклланиши давлатчиликнинг пайдо бўлишидан дарак беради. Урбанизациянинг биринчи даврида Андижон музофотида илк давлатчиликнинг дастлабки белгилари юзага келади. Далварзинда қалъа-шаҳар, деҳқончилик воҳалари ва уларнинг маданий ва иқтисодий марказлар сифатидаги йирик ёдгорликларнинг мавжудлиги дастлабки давлат бирлашмаси бўлганлигидан далолат беради. Демак, милоддан аввалги VIII-асрларда Фарғона водийсида жумладан, **Андижон музофотида воҳа**

давлатчилиги мавжуд бўлиб, мил.ав.Х-IX асрларда шарқий Фарғона урбанизация ҳудуди шаклланган”¹.

Манбаларнинг далолат беришича, антик даврдаёқ бу ҳудудда юқори тараққий топган шаҳар маданияти гуллаб-яшнаган. Хитой солномасида айтилишича: «Даванда (Фарғонада) 70 тага яқин йирик ва кичик шаҳарлар бор; уларда бир неча юз минглаб аҳоли истиқомат қилади»². Антик даврда ёки милоддан аввалги IV асрдан то милоднинг VI асрларида водий шаҳарсозлик маданиятида катта ўзгаришлар кечади.

Бу далил ёзма манбалар, хусусан хитой солномаларида ўз аксини топган. Бу орада Шурабашот (70 гектар), Қорадарё (10 гектар), ҚайнавоТ (15 гектар), Мингтепа - Эрши (38 гектар), Баландтепа - Поп (9 гектар), Учқўрғон 1 (24 гектар), Ҳаққулободдаги Оқтепа (12 гектар), Тўрткўлтепа (13 гектар) каби ва бошқа йирик шаҳарлар тарих саҳнасига чиқадилар. Уларнинг майдонлари йирик кўринишга эга бўлиши билан бирга кучли мудофаа истехкомлари мавжуд эди.³

Қорадарёнинг юқори ва ўрта ўзанида урбанизация жараёнлари жадал тараққий этиб борган. Шу сабабли мазкур ҳудудда илк шаҳар Далварзин (милоддан аввалги IX-VII асрлар) ва бир оз кейин Эйлатон (милоддан аввалги VI—III асрлар). Мингтепа (милоддан аввалги III-II — мил. III—IV асрлари) шаклланади.

Шундай қилиб, Андижон Фарғона водийсида вужудга келган илк шаҳарлар ҳудудида пайдо бўлади.

Шаҳарсозлик маданияти ривожининг кейинги босқичи V—VIII асрларга тўғри келади. Бу вақтга келиб антик давр шаҳарлари сақланиб қолса-да, улардаги ҳаёт мудофаа деворлари билан ўралган қўрғонлардан ташқарига чиқа бошлайди. Шаҳарлар яқинидаги қишлоқдар янада ривожланади. Косон, Кува, Ахсикет, Поп, Хўжанд, Андижон, Ўш каби шаҳарлар тарихида мазкур

¹ Қаранг: Матбобоев Б.Х. Қадимги Фарғонада илк давлатчилик илдизлари. //O'zbekiston tarixi. №1, 2002, Б.3-11

² Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений в народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том второй. Москва-Ленинград, 1970. –С.149

³ Матбобоев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи. (Қадимги даврдан XX аср бошларигача). Т.: SHARQ, 2014. Б.23-24

давр гуллаб-яшнаш даври бўлган. Айнан шу шаҳарлар энг аввало Чоч, Сўғд, Уструшона каби кўшни давлатлар билан яқин алоқалар ўрнатганлар ҳамда ўтроқ аҳоли ва кўчманчи чорвадорлар ўртасидаги муносабатларга хизмат килувчи транзит марказлар вазифасини ўтаганлар.

VIII аср бошида ва иккинчи ярмидаги шаҳарлар тараққиётида араб истилосининг таъсири яққол намоён бўлади. VIII-IX асрларга келиб ягона марказлашган араб халифалиги таркибига Ўрта Осиё ҳудудларининг кўшилиши туфайли иқтисодий ва маданий ривожланиш жараёнлари фаоллашади. IX асрлардан эътиборан шаҳар иқтисодиётининг юксалиши, фан ва маданиятнинг ривож топиши бошланади. Ўз тараққиётида IX-XII асрларда кўтарилишга юз бурган шаҳарлар қаторида Андижон (Андукон), Қува (Қубо), Ўзган (Ўзген, Ўзженд), Ахсикет, Поп (Боб), Хўжанд (Хўжанд), Ўш, Насробод, Косон, Риштон, Хваканд (Хувакент), Эски Навқат (Наукад), Марғилон (Марғинон) ва бошқаларни тилга олиш мумкин. Уларнинг аксарияти мазкур даврга келиб ўз тангаларини зарб этганлар. Фарғона шаҳарлари бутун Марказий Осиёда кузатилган ривожланиш йўлидан борганлар. Ўз таркибига кўра улар учга бўлинган:

1. Ҳукмдор саройи ва маъмурий бинолар жойлашган арк ёки кўхандиз.
2. Шаҳристон ёки мадина (шаҳарнинг ўзи).
3. Шаҳар атрофидаги рабод — ҳунармандчилик-савдо ҳудуди.

Араблар ҳукмронлиги даврида аркларда ҳаёт қайнаган. Бирмунча кейин ҳаёт шаҳристонга кўчади, айримларида рабод шаҳристонга кўшилиб кетади. Бу каби ҳолат Марказий Осиёни Россия томонидан истило этилишига қадар кузатилган. Ундан сўнг эса аксарият шаҳарлар «янги» ва «эски» қисмларга бўлинган. Шу каби бўлинишни Андижон, Хўжанд, Ўзган, Косон ва бошқа шаҳарлар мисолида кўриш мумкин.

Археологик манбаларга таяниб Андижон музофоти археологик ёдгорликларига хос шаҳар белгилари қуйидагича тавсиф этиш мумкин:

- ёдгорлик ўлчамлари йирик бўлиши керак;
- мудофаа иншоотларининг мавжудлиги;

- (хукмдор қасри) қурилган бўлиши керак;
- ёдгорликнинг топографик жиҳатдан воҳа ёки деҳқончилик мавзеининг марказида жойлашуви;
- шаҳар хунармандчилик ва савдо маркази эканлигидан далолат берувчи ашёлар билан изоҳланади.¹

Тадқиқотчи олимларимизнинг қайд этишларига қараганда музофот шаҳарлари ўзларининг узоқ 2700-2900 йиллик тарихида қуйидаги босқичларни босиб ўтганлар.

а) шаҳар кўринишидаги аҳоли истиқомат қилиш жойлари ва шаҳармонанд маконлар - протошаҳарлар (милоддан аввалги IX-VII асрлар). Далварзин шаҳар харобаси ва Чуст, Ашқолтепа, Деҳқон каби шаҳармонанд маконлар;

б) архаик давр шаҳарлари (милоддан аввалги VI-IV асрлар). Эйлатон, Кува ва Андижон ёдгорликлари;

в) антиқ давр шаҳарлари (милоддан аввалги IV - милодий IV асрлар). IV-II асрлар-Шўрабашот, Қорадарё, Қайнавоёт, Мингтепа, Мунчоктепа (Тўрақўрғон тумани) Милоддан аввалги I аср милоднинг биринчи асрлари - Ахсикет, Баландтепа - Поп, Учқўрғон, Ҳаққулобод ёнидаги Оқтепа, Тўрткўл шаҳар харобалари.

г) илк ўрта аср шаҳарлари (V-VIII асрлар);

д) ўрта аср шаҳарлари (IX-XV асрлар);

е) сўнгги ўрта аср шаҳарлари (XVI -XVIII асрлар);

ж) янги давр шаҳарлари (XIX-XX асрлар);

Демак, олимларимизнинг фикр-мулоҳазаларига таяниб, хулоса қилишимиз мумкинки, Андижоннинг водий ўрамидаги тарихий шаҳарлари ўз тараққиёти мобайнида Марказий Осиё урбанизация марказларига хос бўлган тадрижий йўлни босиб ўтган.

¹ Заднепровский Ю.А. Типология и динамика развития городских поселений древней Ферганы // Древний город Средней Азии. ТД. Ленинград. 1973, с.17-20; Там же. Древние города и этапы урбанизации Средней Азии // Зоны и этапы урбанизации (Теоретические аспекты проблемы «Город и процесс урбанизации в Средней Азии»). ТД. Ташкент. 1989. с.50-53

2.2. Андижон тарихи ёзма манбаларда

Андижон Фарғона водийсининг жануби-шарқий қисмида, Андижонсой дарёси қирғоғида жойлашган. Шаҳар тарихига кўплаб илмий изланишлар бағишланган.¹ Аммо уларнинг аксариятида Андижон тарихининг XIX-XX асрларга оид маълумотлари жамланган. Маълумотларнинг етишмаслиги, ёзма манбаларнинг камлиги боис шаҳарнинг қадимги давр тарихига оид боблари кўп ҳолларда асотирилар ва ривоятларга асосланилади.² Жумладан, буни Ибратнинг (1862— 1937) «Фарғона тарихи»да келтирилган «Андижон шаҳри тарихи»да ҳам кузатиш мумкин. Яъни у китобда келтирилишича Андижон шаҳри бундан тўрт минг йил олдин пайдо бўлган эмиш.³

«Андижон» топонимининг келиб чиқиши ҳанузгача аниқланмаган. Бу хусусда кўплаб афсона, фараз ва тахминлар мавжуд⁴. Улар орасида энг мақбули С.Жалилов ва А.Муҳаммаджонов томонидан илгари сурилган хулосалардир. Узоқ йиллар мазкур масаланинг тадқиқоти билан шуғулланган С.Жалилов фикрига кўра шаҳарнинг номи «адоқ» атамаси билан боғлиқ. Тарихчи-олим «Луғати Чигатойи ва турки усмони»да келтирилган «Адоқ - Андижоннинг қадимий номи» эканлиги тўғрисидаги маълумотга асосланади. Айтиш жоизки, Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида ҳам «Азғиш» (Адғиш) жой номини англатишини таъкидлаган.⁵ Барча келтирилган атамаларнинг ўзаги бир, яъни «ад» бўлиб, бу ўзак сўз 92 уруғнинг бири саналувчи «адоқ», «адғиш» уруғининг қадимий туркча номланишидир.⁶ А.Р.Муҳаммаджонов хулосасига кўра, Андижон топонимикасининг биринчи қисми «анди (анду, анда) - андиёҳи анда»

¹ Андижон тарихи. 1980; Сафаров Р., Мухитдинов М., Джалолов Д. Андижанская область. Ташкент, 1973; Нурмухамедов Х. Возрожденный октябрём (История Андижана). Ташкент, 1979; Нурмухамедов Х., Жалилов С., Хамидов Ю. Андижан. Ташкент, 1984. с.88; Жалилов С., Шокаримов С. Андижон (ўзбек ва рус тилларида). Андижон. 1990, Б.40

² Маҳаллий аҳоли ўртасида тарқалган шаҳар номининг келиб чиқишига оид айрим ривоятларни ўз изланишида А.К.Писарчик ҳам келтиради

³ Ибрат. Исҳоқжон Жунайдуллоҳовж ўғли Ибрат. Фарғона тарихи //Мерос. Тошкент. 1991, Б.323-325

⁴ Турғунов А. К этимологии топонима «Андижан» //Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Ташкент, 1987. Наука. .130-136

⁵ Маҳмуд Қошғарий, Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк) (Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати С.М.Муталлибов). Уч томлик. 1 томлик. Тошкент.,1960. Б.122

⁶ Жалилов С. Бобур ва Андижон. Тошкент. 1993.Б.13-15.

эхтимол кўҳна турк атамаси бўлиб, «яқин», «олис бўлмаган» маъносини беради. Шу ўринда ҳозирда ҳам истеъмолда учрайдиган «яқин қариндош бўлмоқ» маъносини англатувчи «қуда-анда» иборасини келтириш мумкин. Атаманинг иккинчи қисми - «гон», «кон», «жон» гидроним ҳисобланиб, «сой», «дарё»ни англатувчи маъно юкламасидир. Демак, шаҳар номи «даре (сой)даги ёки «сув (дарё-сой)га яқин манзилни ифодалайди.¹ Бизнингча, сўнгги тахмин энг асосли вариант бўлиб, ҳақиқатга яқин.

Афтидан, «Андгон» ёки «Андигон» шаклидаги атама илк бор араб географларининг ёзма манбаларида қўлланилган. Умуман олганда ёзма манбаларда Андижон тўғрисидаги маълумотлар жуда кам учрайди. Уларни асосан X асрнинг ўрталаридан бошлаб «Андукон» (Андукан), «Андугон» (Андуган), «Андикон» (Андикан), «Андигон» (Андиган), «Андагон», «Андиджон» ва «Андижон» кўринишида учратишимиз мумкин. «Андукон» атамаси қайд этилган илк манба ал-Истахрининг 930-933 йилларда ёзилган «Китаб масолик ал-мамолик» асари ҳисобланади. Ёқут ал-Ҳамави (1179-1229) ва ал-Идриси (1100-1165 й.й.)да эса «Андукон» шакли учрайди.² «Андугон» шаклидаги шаҳар топоними Низомиддин Шомий ва Абд-ар-Раззоқ Самарқандий (816/1413-14-887/1462-63 йиллар)да учрайди. Шарафиддин Али Яздий ва Жамол ал-Қарший (628/1230-1231-702/1302-1303 йиллар) асарларида «Андигон» топоними аниқланган. Қолаверса, «Андигон» ёзуви Андижон зарбхонасида чиқарилган Чигатой пул бирликларида ҳам учрайди.

Қорахонийлар даврида (XI—XIII асрлар) Фарғона водийси ўзининг иқтисодий ва сиёсий мавқеини сақлаб қолди. XI аср -XIII асрнинг бошларида Ўзган Қорахонийларнинг Фарғона улуси пойтахти бўлган. Пойтахт (Ўзган)га яқинлиги ва ҳунармандчиликнинг юқори даражада тараққий топгани Андижон тарихида муҳим аҳамият касб этган. Ушбу даврда шаҳар

¹ Муҳаммаджонов А.Р. Андижон топонимининг этимологияси ҳақида //Шарқшунослик. №11. 2002. Б.157-163, 2004.

² Материалы., 1988. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент. 1988. Фан. С.59,84; Буриев О., Вахобова Б., Ёзма манбалар ал-Фарғоний ҳақида. Тошкент, 1990. Б. 46

аҳолисининг сони ортади, маданият ва ҳунармандчилик гуллаб-яшнади. Бир қатор масжид ва мадрасалар қурилгани ҳам бундан далолат беради.

Андижон тарихида қорахонийлар даврига оид манбалар кам учраса-да, шаҳарнинг Эски шаҳар қисмидан мазкур давр моддий маданият ашёлари намуналари топилмоқда.

XIII аср бошида Фарғона водийси Муҳаммад Хоразмшоҳ сиёсатининг қурбонига айланди, кейинчалик эса Чингизхон армияси босқинига дучор бўлди. Мўғуллар кириб келгандан сўнг, XIII асрнинг биринчи чорагида, Андижон Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидан бири бўлиб қолаверди, айниқса Хайду (Қайду) I (1230-1301 йиллар) ва Туваҳон (Дуваҳон) (1307 йилда вафот этган) ҳукмдорлигида бу жараён яққол кузатилади. Ўрта аср манбаларини батафсил ўрганган рус шарқшуноси В.В.Бартольднинг ёзишича: «XII-XIII асрлар охирида Фарғона янги пойтахтга - Хайду ва Туваҳон томонидан асос солинган Андижон шаҳрига эга бўлдики, бу араб географлари тилга олган Андуконнинг айнан ўзидир.² Дуваҳон даврида Андижонда сезиларли бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. Дуваҳон (ҳукмдорлик йиллари 1305-1307) Андижонга Ўрта Осиёни Хитой билан боғловчи халқаро савдо йўлида жойлашган стратегик аҳамиятга эга шаҳар сифатида қарарди. Дуваҳон даврида шаҳарда кўплаб масжид ва мадрасалар қурилди. Эски шаҳарлик оқсоқолларнинг эслашларича, Андижонда Дуваҳон масжиди харобалари яқин вақтгача мавжуд бўлган³.

Темурийлар даври шаҳар ҳаётида янги саҳифа очиб берди. 1377 йилда Андижонда мўғуллар ҳукмронлигига чек қўйилади. Манбаларда қайд этилишича, Андижон «Темурийлар даврида ва ундан кейин ҳукмдор ёки Фарғона ноибининг қароргоҳи бўлган...»⁴ Амир Темур Андижон ва Ўзганни атроф ерлари билан бирга ўғли Умаршайхга топширади. Амир Темур тарихи билан боғлиқ маълумотларга кўра Соҳибқирон қадами Андижонга ҳам

¹ Хайду ибн Қашш ибн Оғотой ибн Чингизнинг ҳукмдорлик даври - 1269/1270— 1302/1303 йиллар, Дуваҳон эса 1291-1306 йилларда ҳукмдорлик қилган (Zambaur E., 1968; Michael Fedorov, 2004-05 S 114; Босворт К.Э., 1971. 197-199-б.)

² Бартольд В.В. Работы по исторической географии. Том. III. Москва. 1965. С.712

³ Жалилов С. Бобур ва Андижон. Тошкент. 1993. Б.18

⁴ Бартольд В.В. Работы по исторической географии. Том. III. Москва. 1965. С.326

теккан. Яъни 1376 йили баҳорида Амир Темур Ўзганга келади ва Бурхониддин Қилич¹ ҳазратларини қабрларини зиёрат қилади. Сўнгра Андижон орқали Марғилонга, ундан Хўжандга ва Самарқандга йўл олади. Шаҳарни тутган ўрни ва салоҳиятига кўра Соҳибқирон Андижонда ҳам тўхтаган бўлиши керак.² Кейинчалик бу ерларни унинг фарзандлари амирзода Искандар ва Мирак Аҳмад бошқарадилар. Абд ар-Раззок Самарқандийнинг «Матла ас-садайн ва маджма ал-бахрайн» асарида келтирилишича, Умаршайх даврида 1377-1378 йилларда Андижон атрофини ўраб турувчи девор қайта қурилган. 1939 йилда Катта Фарғона канали қурилиши мобайнида М.Е. Массон ҳам мазкур даврнинг моддий маданияти намуналарини топган. Унинг қайд этишича, XIX асрнинг Жомеъ масжиди ва минораси ҳудудида XII аср охири — XIV аср бошларига мансуб ўйма ёишлар билан қопланган бино мавжуд бўлган.³

1399 йилга келиб Андижон ҳукмдор қароргоҳи вазифасини бажарган. Амирак (Мирак) даврида Мирзо Улуғбек билан бўлган муносабат мураккаблашади ҳамда Андижон бир неча бор қўлдан қўлга ўтади. 1414 йили Катта қуч билан Фарғонага юриш қилган Улуғбекка бас кела олмаслигига кўзи етган Амирак Аҳмад Андижон ва Аҳси мудофаасини ўз бекларига топшириб Ўш-Олой орқали Кашғарга қочиб кетади. Кейинроқ Кашғар ҳам Мирзо Улуғбек қўл остига ўтади ва 1449 йилгача унинг ҳукмронлиги остида бўлди.

Мирзо Улуғбекнинг фожиали ўлиmidан сўнг темурийлар ўртасида авж олган низолар вақтида мўғулларнинг Фарғонага талончилик ҳужумлари янада кучаяди. Абу Саид Мирзони Ҳиротда эканидан фойдаланган Вайсхон ўғли Эсон Буға бошчилигидаги мўғуллар Андижонга ҳужум уюштирадилар. Мўғуллар шунчалик кўп бўладики, улар Андижонни уч маротаба ўраб

¹ Саййид Бурхониддин Қилич жаноби Расулуллох (с.а.в.)нинг Фарғона водийсига келиб қолган авлодларидан бўлиб, Ўзган шаҳрида қорахонийлар даврида яшаган.

² Жалилов С. Бобур ва Андижон. Тошкент. 1993. Б.154

³ Массон М.Е., Экспедиция археологического надзора на строительстве Большого Ферганского канала //КСИИМК, вып.IV. Москва-Ленинград. 1940.С.53

оладилар. Андижон ҳокими Мирзо Али Кучук таслим бўлади , кўплаб асирлар билан мўғуллар қайтиб кетадилар¹

Самарқанд тахтига ўтиргач Абу Саид Мирзо (1451-1468) Фарғона мулкини ўзининг ўғли Умар Шайх Мирзо Султон Абу Саидга тақдим этади. Бу вақтга келиб Ахси бир муддат Фарғонанинг пойтахтига айланади, аммо Еттисувдан хавф солингач, пойтахт яна Андижонга қўчирилади. Шаҳарнинг пойтахт мақоми яна бир манбаа - «Тарихи Рашидий»да ҳам тилга олинади.²

Бобур даврида Андижон йирик шаҳар сифатидаги мақомини нафақат сақлаб қолади, балки мустаҳкамлайди. Бу борада машҳур «Бобурнома»да кўплаб муҳим маълумотлар келтирилган. Бобур шу шаҳарда туғилиб ўсганлиги боис ўз қайдларида кўплаб қизиқарли маълумотлар беради, хусусан, Андижон қалъаси ва шаҳар дарвозаси таърифланади.

XVI асрда Андижонни Шайбонихон бошчилигидаги ўзбек қабилалари эгаллайди. В.В. Бартольд хабар беришича, XVII асрда бош шаҳар «Андижон» номи билан нафақат шаҳарнинг ўзи, балки бутун вилоят юритила бошланди

XVII асрнинг охири - XVIII асрнинг бошларида Аштархонийлар давлатида беқарор сиёсий вазият ҳукм суради. Узоқ давом этган низолар, қарама- қаршилиқлар оқибатида XVIII асрда пойтахти Қўқон бўлмиш мустақил давлат - Қўқон хонлиги (1709-1876) вужудга келади.³ Шундай қилиб, Фарғонанинг қадимий давлатчилиги яна тикланади. Бу давлат 1876 йилга қадар, чор Россияси томонидан забт этилгунча давр суради.

Демак, Андижон тўғрисида қисқа ахборотга эга ёзма манбалар X асрдан сўнг пайдо бўлади. Батафсил маълумотлар эса сўнгги ўрта аср манбаларида келтирилади.

¹ Абдулахатов Н. Амир Темури унинг авлодлари давридаги Фарғона // Фарғона ўлкашунослиги. Фарғона. 1996. Б. 41-43

² Машрабов З., Раҳмонов В., Андижонлик ғариб ...шоҳ Бобур // Андижоннома. 2008, 13 февраль

³ Манбаларда келтирилишича, биринчи хон Шохрухбий ўғли Абдурахимбий (1722- 1733) Қўқондан уч фарсах (6-8 км) жанубдаги Деҳқон тўда қишлоғидан туриб бошқарган. Шу даврда 1730-йиллари Қўқон шаҳри қурила бошлаган (Ҳошимов Б., 1996. 66 б.)

А.К. Писарчик ва С. Жалилов фикрига кўра ўрта асрлар **арки**¹ шахристоннинг жануби ғарбий бурчагида жойлашган. А.К.Писарчик режаси асосида С.Жалилов арkning чегаралари ва майдонини аниқлаган. Хусусан, арк деворлари ҳозирги Пойтуғ, Қизил Шарқ, Трактор, Ташкилот (барчаси «Арк ичи» маҳалласига қарайди) кўчалари теграсидан ўтган. Умумий майдон тахминан 10 гектарга тенг.

С. Жалилов фикрига кўра, **арkning дарвозаси** унинг шимоли-шарқий бурчагида жойлашган. Яқин-яқинларга қадар бу ерда I Тўқлик кўчасининг бошида катта ҳовуз мавжуд бўлган.² Халқ орасида «Афросиёб ҳовузи» деб аталган. Сақланиб қолган қалъа деворларининг айрим қисмлари очилган ва уларнинг эни ҳамда баландлиги аниқланган. Арkning муҳофаа девори қайд этилган. Деворнинг узунлиги 500 метрдан ортиқ бўлиб, Шарқдан ғарбга томон йўналтирилган. Бу хусусда Б. Абдулгазиева кўйидагича ёзади: «Андижон аркининг ички томонида эни 4 метр, баландлиги 0,7 метр (5 метр узунликка қадар кузатилади) дан иборат майдонча мавжуд бўлиб, у девор билан яхлит ҳолда қурилган ва, афтидан, қалъанинг муҳофаасида муҳим аҳамият қасб этган - майдончада жанг вақтида қалъа ҳимоячилари ва тўплар жойлаштирилган. Бундан ташқари, қалинлиги 40-75 см, эни 8-9 метрга тенг қалъа девори бўйлаб давом этувчи ҳамда шимол томон торайиб борувчи шағал тушамаси ётқизилган»³. Арк девори XII-XIII асрларга тааллуқли деб ҳисоблайди

Маълумки, 1504 йилнинг баҳорида Фарғона водийси Шайбонийхон кўшинлари томонидан забт этилган. Ўшанда Андижон арки вайрон этилган эди. Шайбонийлар ҳукмдорлари учун шаҳарнинг шарқий қисмида «Ўрда» бунёд этилган. Ҳозирда Андижоннинг айнан шу қисмида «Ўрда» номли

¹ Ўрта аср шаҳарларида ўрда мавжуд бўлган. «Ўрда» атамаси қадим туркий тилида «қароргоҳ, хон саройи, қаср» маъноларини беради. (ДТС., 1969. 370-б.). Маҳмуд Қошғарий таърифи буйича «ўрда» - хон қароргоҳи ёки марказ (Маҳмуд Қошғарий, 1963. 145-б.). Бу таърифга А.К. Писарчик қўшимча изоҳ беради: «Ўрда - хон оиласининг макони, олий зодагонларнинг оилалари яшайдиган манзил» (Писарчик А.К., 1956. 149-б., 6-изоҳ). Миноралар билан мустаҳкамланган ўзига хос қалъа - ўрдада маъмурий бинолар ҳамда қаср жойлашган (ЎзМЭ. 2005. 512-б.).

² Писарчик А. К., Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сб.статей, посвященных искусству таджикского народа. Сталинабад. 1956. С.163

³ Абдулгазиева Б., Археологическое исследование в Андижане // Древний Ош в средневековом контексте. ТД МК «История и культура Оша и Ошской области в домонгольскую эпоху. Ош. 1998. Б.42.

маҳалланинг мавжудлиги юқоридаги фикрни тасдиқлайди¹. Андижонга ташриф буюрган америкалик дипломат Юджин Скайлер қолдирган эсдалик ёзувларига кўра XIX аср охирида бошқа бир қалъа - «Янги ўрда» фаолият кўрсатган². Ўрда Хакан (Хакян) қишлоғининг четида жойлашган. Ўрда М.Каландаров (собик Хакан кўчаси) кўчасининг Шарқий тарафидан жой эгаллаган. «Бу ўз Бобур давридаги ўрда шу ҳудудда жойлашган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Археологик, этнографик ва ёзма манбаларга кўра, ўша даврнинг асосий сиғиниш- топиниш иншоотлари Андижоннинг Жомеъ³ масжиди ва мадрасаси ичида, Шахристон ҳудудида жойлашган. Топилган кулолчилик маҳсулотлари ва бошқа материалларга кўра илк мачит X-XI асрларда қурилган. Энг қадимий Намозгоҳ⁴ (маҳаллий номи Намозго) Трактор ва Тўқлик кўчалари кесишган жойда ёки Дувахон масжиди ўрнида бунёд этилган. У X асрга қадар қурилган. Фақат 960 йилга келиб, ислом Қорахонийлар (942-1137) давлатининг расмий дини сифатида эълон қилинади. Хонликка қарашли ерларнинг пойтахти сифатида Ўзган қайд этилади. Манбаларда ёзилишича, яқин атрофдаги Ўш шаҳри фақат X асрдан эътиборан йирик жума масжидига эга бўлиб бозорлар орасида жойлашган Қувадаги илк мусулмон қабрлари ҳам айнан шу даврга (IX аср охири - XI аср боши) тўғри келади. Кейинчалик эса мўғил хони Дувахон (Тувахон) томонидан масжид қурдирилган. С. Жалилов фикрига кўра, бу Намозгоҳ⁵ масжиди бўлган, гарчи одатга кўра, Ўрта Осиёда бу каби масжидлар шаҳар ташқарисида қуриларди. Шу билан бирга айрим ҳолларда, айниқса VIII—XIII асрларда мусалла-Намозгоҳлар шаҳар ичида бунёд этиб келинган. С.Жалилов хулосасига кўра, яқин-яқинларга қадар Дувахон масжиди (мадрасаси) қолдиқлари «Хунармандчилик» марказидаги темирчилар растасининг сўл

¹ Жалилов С., Бобур ва Андижон. Тошкент. 1993. Б.72.

² Филанович М. И. Ферганские города в записях американского дипломата (1873год) // “Буюк Ипак йўли ва Фарғона водийси” мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллар. Андижон., 2004. Б.120.

³ Маҳаллий аҳоли сўзларига кўра, Жомеъ атамаси хужра ва мадрасаси мавжуд бўлган масжидларга берилган (Писарчик А. К., 1956. 167-б.).

⁴ Намозгоҳ-ибодат қилиш жойи, шаҳардан ташқаридаги йирик майдон (Заҳириддин Муҳаммад Бобур, 2008. Изохлар. 223-б.).

⁵ Жалилов С. Соҳибқирон ўтган йўллар. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006. 7 апрель. № 14

томонида сақланган эди.¹ Мазкур масжид 609-70/1291-1306 йиллари оралиғида қурилган бўлиши керак. Бошқа бир Намозгоҳ масжиди (Катта Мадраса) мазкур иншоот XIII-XVIII асрлар билан изоҳланади. XIX аср бошида, зилзила оқибатида масжид вайрон бўлган. Кейинчалик эса, XIX асрда бу жойда Фарғона водийсидаги энг йирик Мадраса ва энг баланд минора қурилган, яъни Жоме масжиди.

Навбатдаги Намозгоҳ «Бобурнома»да тилга олинади. Берилган таърифга кўра, у қўрғон ташқарисида жойлашган.

Бобур шаҳар дарвозасига етмай, Андижондан шарқда жойлашган Ўзган томонга йўл олган ва жума намози ўқиладиган жойдан ўтган.

А.К. Писарчик **шахристоннинг** жойлашувини шаҳар деворлари харобалари асосида аниқлайди. Кейинчалик олиб борилган археологик изланишлар ушбу олиманинг хулосаларини тасдиқлади². Шаҳар мудофаа деворларининг айрим қисмларини археологик жиҳатдан ўрганиш мазкур деворлар XIV асрда³ қурилганлигини ва кейинчалик бир неча бор таъмирланганлигини билдирди. Қалъанинг атроф-айланаси тамоман маҳаллалар билан қуршалган. Бу маҳаллалар билан қалъа оралиғи ҳандақ ёқасидаги ката кўчадир»⁴ Айрим ариқлар шаҳарнинг сувга бўлган эҳтиёжини қондирибгина қолмай, айрим мудофаа вазифаларини ўтаган. Масалан, Далварзин ариқ шимолий девор остидан оқиб ўтган, Хакан ариқ маълум маънода шаҳарнинг жанубий қисмини мудофаа қилган. Андижон мудофаасида чуқур ўйланган ва турли (мудофаа) тизимларидан фойдаланилган.

¹ Ўша жойда.

² Абдулгазиева Б., Андижон Бобур даврида. Андижон. 1993.Б. 5-6; Матбабаев Б., Машрабов З., Андижан городская культура и этапы ее развития (историко-археологические исследования) // O'zbekiston tarixi. Тошкент., 2007. №4. с.35-48

³ Шахристон ҳудудида IX-XI асрларга оид артефактлар бир неча бор қайд этилган. (Жуков В. Д., 1951. 74-б.). 2008 йилда «Арк ичи» маҳалла аҳолиси томонидан икки дон кулолчилик буюми топиб олинган. Уларнинг бири — кулранг лойдан ясалган кўза бўлиб, унга кушларнинг ноёб тасвири туширилган. Аҳоли сўзларига кўра, кўза Трактор кўчасидаги уйларнинг биридан топилган. Мазкур топилмаларни бизга Санъат музейининг директори Т. Қўлдошев тухфа қилди. Кўзалар IX-X асрларга тааллуқли бўлганлиги сабабли деворлар бундан-да аввалги даврда қурилган, деб тахмин қилишимиз мумкин

⁴ Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобур-наме. Ташкент: Шарк.2008. Б.29

Андижон рабоди. Таркибий жихатдан шаҳар ўз ичига рабодни ҳам олади. Бугунги кунга келиб, рабод сақланиб қолмаган.

Андижон дарвозалари хақида. «Бобурнома»да учта дарвоза тилга олинади, аммо биргинасининг номи келтирилади, яъни, **Хакан дарвозаси.** Сиёсий ходисаларни тасвирлаш баробарида яна бир дарвоза - **Мирза дарвозанинг**¹ ҳам номи тилга олинади. Хакан² дарвозаси шаҳарнинг жанубий қисмида, «Айш» ёки «Пуштайи Айш» тепалиги ва «Рабод-и Рузек»³ қишлоғи ёнида жойлашган («Бобурнома», 1993. 121-б.). Таъкидлаш лозимки, Хакан дарвозаси «Тарихи Қашғар» манбасида (XVI -XVII асрлар) тилга олинади. Ахси томонга юзланган дарвоза бўлган. Бу дарвоза «**Мирза дарвоза**» бўлиши мумкин. Тадқиқотчилар фикрига кўра, бу дарвоза Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо⁴ шарафига қўйилган. Ҳозирга қадар мазкур жой аҳоли ўртасида «Дарвоза оғзи» деб юритилади.

Чорбоғлар. Ўрта Осиё шаҳарларининг тарихида чуқур тарихий илдизларга эга бўлган боғ яратиш санъати алоҳида ўрин тутди. Мавжуд маълумотларга кўра, боғ хўжаликлари IX-X асрлардан буён маълум⁵. Уларнинг орасида «чорбоғ» - «тўрт бўлакдан иборат боғ» ажралиб туради. Ўрта аср жамиятининг муҳим унсурларидан бири бўлган чорбоғлар муҳим сиёсий-маъмурий вазифаларни бажарган. Улар айниқса, XIV- XV асрларда кенг тарқалган. Темурийлар давридаги намунали «чорбоғ» XVI асрда Ҳиротда ёзилган «Иршад-аз-Зиръа» асарининг «Кўчатлар, гуллар, дарахтлар, хушбўй майсалар экиш. Чорбоғ барпо этиш ва уни изчил парваришлаш боби»да тасвирланган. Андижон чорбоғлари тўғрисидаги айрим маълумотлар

¹ Мирза дарвозаси яна бир манбада ҳам қайд этилган (Аъзамова Г., 2007. 97-б.).

² «Хакан» атамаси «Бобурнома»да тилга олинади (Хакан ариқ, Хакан дарвозаси). Қайд этиш жоизки, мазкур атама ундан ҳам олдин учрайди ва IX асрда Бағдодда яшаган Фарғона ҳукмдорларининг авлодидан бўлган Хакан исмли шахс билан боғлиқ. Ушбу шахс Миср ва Суриядаги Аббосий халифалар ва Ихшидийлар ҳузуридаги мартабали амалдорлар, йирик харбий қўмондонлар ҳамда вазирлар сифатида фаолият олиб борган Хаканлар сулоласининг асосчиси ҳисобланади (бошқа Фарғоналиклар хусусида тўлароқ маълумот: Шамсиддин Камолиддин, 2008. 18-19-бетлар).

³ Ҳозирда Хакан қишлоғида Работ маҳалласи мавжуд (Жалилов С., 1993. 55-б.).

⁴ «...Андижонга келгач, Умаршайх шаҳарга шу, шимолий дарвоза орқали кириб келган» (Азимжонова С. А., 1957. 33-б.).

⁵ Чорбоғ - том маънода «тўртта боғ», яъни тоқзор, мевали боғ, истироҳат боғи ва полиз (баштан); бу ўринда чорбоғ- шаҳардан ташқари боғли қаср (Заҳириддин Муҳаммад Бобур., 2008. 223-б.). Чорбоғлар хақида яна қаранг: Уралов А.С., Садыкова С.И., 2012

С. Жалилов ва Б. Абдулгазиева асарларида ҳам учрайди. Хусусан, Б.Абдулгазиева Темурийлар давридаги бир неча чорбоғни таърифлайди. Илк чорбоғ Амир Темурнинг ўғли Умаршайх томонидан ташкил этилган Пушти боғ бўлиб, у XIV асрда бунёд этилган¹. «Бобурнома»да учта чорбоғ тилга олинади: **Қўштегирмон, Ҳафизбеу ва Чилдухтарон**. Биринчи чорбоғ хусусида қуйидагиларни) ўқишимиз мумкин: «Хоннинг катта ўғли курук² олдида, менинг бувим Эсон Давлат Бегимнинг Қўштегирмон деб номланувчи боғда тўхтади».³ С. Жалилов тахминларига кўра мазкур боғ Андижоннинг шимолий қисмида жойлашган. Б.Абдулгазиева фикрича, бу шаҳарнинг шимоли-шарқий қисмида, Тўқ-қизариқ маҳалласининг ғарбидаги ҳозирги Қўштегирмон маҳалласига тўғри келади⁴. С. Жалиловнинг таъкидлашича, мазкур чорбоғ шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида, Қўшариқ маҳалласининг ўрнида жойлашган. Бошқача қилиб айтганда, Бобур ва унинг бувиси ўртасида бўлиб ўтган суҳбат тасвирланган миниатюрадаги чорбоғнинг жойлашуви ҳозирга қадар археологик жиҳатдан аниқланмаган.

Иккинчи чорбоғ - **Ҳафизбек боғи**. Бобур отасининг амирларидан бири бўлган Ҳафиз Муҳаммадбек Дулдай эшик оғаси⁵ лавозимини эгаллаб, Андижонни бошқарган. «Бобурнома»да келтирилган маълумотларга асосланиб, мазкур чорбоғ Андижондан Ўшга томон жануби-шарқда жойлашганлиги маълум.

«Бобурнома»да яна бир чорбоғ - **Чил-духтарон** тилга олинади⁶. «...биз Ўшдан йўлга чиқиб, ярим тунда Андижондан бериқоқда жойлашган Чил-

¹ Абдулгазиева Б. О чорбагах Андижана эпохи темуридов // Мирзо Улуғбек ижоди ва унинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Маърузалар тезислари. Самарқанд, 1994, С.155-156

² Курук (курут), қўриқхона – 1. Ўзгалар учун тақиқланган, хон ва унинг оила аъзолари учун мўлжалланган жой («Бобурнома», 1993. 380-б.). 2. Хонларнинг ёзги қўнимгоҳи учун жой банд этиш (Заҳириддин Муҳаммад Бобур., 2008. 224-б.).

³ «Бабур-наме», Бабур-наме. Записки Бабура. Перевод М.Салье. Ташкент, 1993. Б.122.

⁴ Абдулгазиева Б., О чорбагах Андижана эпохи темуридов // Мирзо Улуғбек ижоди ва унинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни. Маърузалар тезислари. Самарқанд, 1994, С.155

⁵ Эшиқ ога - (қаср) дарвозаларнинг ҳукмдори, камергер; Темурийлар саройидаги энг юқори мансаблардан бири (Заҳириддин Муҳаммад Бобур., 2008. 223-б.).

⁶ Азимджанова С. А., К истории Ферганы второй половины XV в. Ташкент. 1957. с. 27.

Духтаран қаршисидаги кўнимгоҳга (курўхга) келдик».¹ Афтидан, у Ўш ва Андижон ўртасида шу номдаги тоғлар ва қалъа ҳудудида жойлашган².

Андижонсой бўйида шаклланиб, ривож топган Андижон, 2,5 минг йиллик тараққиёт йўлини босиб ўтди. Дастлаб деҳқон ва хунармандлар истиқомат қилган жой кўринишидаги ҳудуд, кейинчалик шаҳар шаклланиши учун муҳим асос вазифасини ўтаган. Эрамиздан аввалги I минг йилликнинг ўрталаридан IX аср бошига қадар шаҳар бир жойда- Сарвонтепа ва ўнга яқин ҳудудда юзага келган. Шундан сўнг у ҳозирги эски шаҳарнинг шарқий қисмига кўчган ва айнан шу ерда ўрта асрларнинг Андуқон-Андугон ёки Андигон-Андикон шаҳри шаклланган.

2.3. Тарихий-археологик тадқиқотлар Андижон шаҳрининг пайдо бўлиши ва ривожланиши хусусида

Археологик, этнографик ва топографик маълумотларга Андижонда шаҳар маданияти қуйидаги ривожланиш босқичларини босиб ўтган:

I давр. Шаҳар қадимий ўзагининг вужудга келиши (эрамиздан аввалги VI-V асрлар);

II давр. Антик шаҳар (эрамиздан аввалги IV аср - эрамизнинг IV асри);

III давр. Илк ўрта асрлардаги шаҳар (V-VIII асрлар);

IV давр. Ўрта асрлардаги Андижон (IX-XV асрлар);

V давр. Сўнгги ўрта асрлардаги Андижон (XVI-XVIII асрлар); VI давр. Янги даврдаги Андижон (XIX-XX асрлар).

I давр. Эйлатон маданияти археологик комплексларининг илк даврига оид материаллари Сарвонтепанинг қуйи қатламларидан олинди. Илк босқич асосан ёпма қўлда тайёрланган, баъзан нақшли, камдан-кам ҳолларда эса кулол чархида тайёрланган буюмлар билан ифодаланади (эрамиздан аввалги

¹ «Бабур-наме», Бабур-наме. Записки Бабура. Перевод М.Салъе. Т.Ашкент, 1993. Б. 120

² Абдуллаев М.Г., «Бобурнома»да Фарғона водийси топонимикаси //Буюк Ипак йўли ва Фарғона водийси. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент. 2004. Б.196.

VI-V асрлар) билан белгиланади. Иккинчи босқичда кулол чархида тайёрланган идишларнинг сони ортади (эрамиздан аввалги IV—III асрлар). Археологик кузатувларга кўра, Сарвонтепа комплекси 15-20 гектар жойни эгаллайди. Бу каби қадимги маданий қатламлар водийдаги ҳеч бир тарихий шаҳарнинг остида ҳозирга қадар қайд этилмаган. Андижонда эрамиздан аввалги VI—III асрларга оид археологик комплекснинг топилиши шаҳарни ўрганишда учта муҳим хулоса қилиш учун имкон берилган.

Биринчидан, Сарвонтепа ёдгорлиги ҳудудида бундан 2600-2300 йил аввал деҳқонлар ва хунармандлар маконига асос солинган ва у 15-20 га майдонни эгаллаган шаҳарнинг қадимий ўзагини ташкил этган. Шаҳар маркази Андижонсой қирғоғида вужудга келган.

Иккинчидан, Андижонсой сунъий суғориш иншооти сифатида эрамиздан аввалги I минг йиллик ўрталаридаёқ мавжуд бўлган.

Учинчидан, шаҳарнинг илк давридан хабар берувчи янги маълумотлар шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида қайд этилди. Андижон шаҳрининг қадимий ўзаги Сарвонтепага билан боғланган маълум асосга таянади. Қорадарё ўзанидаги суғорма деҳқончилик учун қулай шароитлар илк шаҳарлар водийнинг айнан шарқий қисмида вужудга келишида асосий омил бўлиб хизмат қилган.

Ю.А. Заднепровский сўнгги йиллардаги ишларида Фарғонадаги сунъий каналлар бўлмиш Ўзган-Ариқ (узунлиги 37 км), Андижонсой (37 км), Шаҳрихонсойлар (100 км) мил. авв. I минг йил ўрталарида барпо этилган деган хулосага келган¹. Бу хулосалар археологик ёдгорликлар ва улардаги қатламларга асосланган. Мутахассислар фикрича, бу ирригация бўйидаги ёдгорликлар тизими уларни айнан шу каналлар ёқасида бунёд этилганлини кўрсатмоқда.

¹ Заднепровский Ю.А., 1991. Динамика развития оседлоземледельческой культуры Ферганы // Аральский кризис (историко-географическая ретроспектива). Москва. С. 186-198.

Водийдаги сунъий каналларни мил. авв. I минг йиллик ўрталаридан пайдо бўлишини Андижон шаҳридаги археологик қазилмаларда аниқланган энг сўнгги топилмалар ҳам тасдиқлади.

Сўнгги бронза ва илк темир асрларига оид илк шаҳарлар дарёнинг юқори ва ўрта оқими ҳудудида археологик жиҳатдан қайд этилган, эрамиздан аввалги VIII-VII асрлардан бошлаб эса воҳа давлатчилигининг унсурларини кузатиш мумкин. Булар жумласига Далварзин, Ашқалтепа, Ахшар (эрамиздан аввалги XII—VII асрлар), Эйлатон шаҳар харобалари, Сарвонтепа макони (эрамиздан аввалги VI—III асрлар) каби археологик ёдгорликлар киради.

Аксарият тарихчи-археологлар эътирофига кўра, Андижон вилояти, Жалолқудуқ тумани, Ойим қишлоғининг шимоли-шарқий қисмида жойлашган Далварзин водийнинг энг қадимий шаҳри ҳисобланади. Бу ҳулоса 1980-йилларга қадар олиб борилган археологик қазилмалар якунлари ҳамда Б.Матбобоев ва З.Машрабовлар томонидан амалга оширилган 2003-2005 йиллардаги тадқиқотларнинг натижалари билан тасдиқланади. Илк темир асри даврида (эрамиздан аввалги VI—III асрлар) бунёд этилган ва илк антик даврда мавжуд бўлган Эйлатон (майdonи 200 га) ёдгорлиги водий шаҳарлашув жараёнининг кейинги босқичларида муҳим аҳамият касб этди. Сарвонтепа ва Эйлатон бир даврда мавжуд бўлган. Демак, Андижон ҳам Эйлатон билан бир даврда, ҳатто олдинроқ ҳам пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Демак, Андижон Фарғона водийсининг илк шаҳарлари вужудга келган ҳудудда жойлашган эди. Бу археологик маълумотлар билан ҳам тасдиғини топади. Замонавий Андижон жойлашган ҳудудда эрамиздан аввалги IX асрдан эътиборан маълум шаҳарлашув муҳити юзага келган. Бу ҳудудни биз шартли равишда **«шарқни Фарғона шаҳарлашув ҳудуди»**, дейилмоқда.

II давр. Қадимий давр хронологик жиҳатдан эрамиздан аввалги сўнгги тўртинчи асрини ва эрамизнинг дастлабки асрларини ўз ичига олади. Хитой манбаларига кўра, ушбу давлатда мудофаа деворлари билан ўралган

70 дан зиёд шаҳар ва йирик қишлоқлар мавжуд бўлган. Даванъ давлатининг пойтахти Эрши шаҳри (Андижон вилояти, Марҳамат тумани марказидаги Мингтепа харобалари) Андижондан 28-30 км жанубда жойлашган. Эрши шаҳрини Мингтепага нисбат берилиши аксарият Фарғонашунос археолог ва тарихчилар томонидан эътироф этилади.

III давр. Илк ўрта асрларда (V-VIII) шаҳар атрофида йирик ер эгалари бўлган деҳқонлар томонидан қасрларнинг қурилиши боис шаҳарга турк қабилаларининг янги гуруҳлари келиб жойлашади. Мазкур даврга оид ашёвий маълумотлар Сарвонтепа, Чордона ва Яккатепада қайд этилиб, ўрганилди. Андижон аҳолисининг мазкур даврдаги таркибида туркий элат¹ вакиллари истиқомат қилганликлари, ҳудудда эса турк руник ёзуви тарқалганлигини ҳам айтиб ўтиш зарур. Демак, тарихий саҳнада Андижон заминида кўҳна турклар роли сезиларли бўлган. Мазкур даврда Андижонга Кетмонтепа, Норин, Олабуқа ва бошқа ҳудудлардан кўплаб туркий қабилалар кўчиб келган эдилар². Давр охирига келиб, Қутайба ибн Муслим (94/712-13 йй.) Фарғона водийсига юриш бошлайди. Халифа Сулаймонга (715-717 йй.) қарши уюштирилган ҳамда тарихда «Қутайба қўзғолони» номи билан юритилувчи ходисалар натижасида Фарғонадаги араб ноиби 715 йилнинг август ёки сентябрь ойида ҳалок бўлади³. Айрим маълумотларга кўра Қутайба ибн Муслимнинг қабри⁴ Андижоннинг жануби-шарқида, Жалолқудуқ туманининг «Пахтакор» фермер бирлашмаси ҳудудида жойлашган. У халқ орасида «имом шайх Қутайба мозори» деб номланади. Ўйма терракота бўлагидаги битиклардан келиб чиқиб, мазор XII аср охирларида бунёд этилган⁵.

¹ Шу ўринда Андижон аҳлининг тили хусусидаги Бобур томонидан келтирилган маълумотларни ҳам айтиб ўтиш ўринли бўлади: “Андижон барча аҳолиси турклардир; шаҳарда ва бозорларда туркчани билмаган бирон-бир одам йўқ. Халқ шеваси адабий тилга моманд; Мир Алишер Навоий асарлари шу тилда (ёзилган), гарчи у Хиротда ўсиб, тарбия топган бўлса-да” (**Бабур-наме.**, 1993. Бабур-наме. Записки Бабура. Перевод М. Салье.

² Жалилов С, 1989. Андижон. Тарихий ўлкашунослик очерки. Тошкент. 53 с.

³ Хуршут Э., Праканда-Даванъ-Фергана. Бишкек. 1998. С.22

⁴ Бартольд В.В., Работы по исторической географии. Том. III. Москва. 1965. С.529-30-6.

⁵ Писарчик А.К., Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы //Сб.статей, посвященных искусству таджикского народа. Сталинабад. 1956. С.172, 11-12-расмлар)

IV давр (IX-XV асрлар). Юқорида қайд этганимиздек, шаҳарнинг ўрта асрлар тарихини ёритувчи ёзма манбалар мавжуд. Уларда X асрдан эътиборан шаҳарнинг номи «Андукон», «Андугон», «Андигон», «Андикон» ва бошқа кўринишларда келтирилади «Андукон» атамаси илк бор 930-933 йилларда ёзилган «(Китоб) масалик ал-мамалик ал-Истахрий» китобида учрайди. IX-XII асрларга оид археологик материаллар айрим шурфлар ёрдамида ва эски шаҳар ҳудудидаги ҳўжалик ишлари жараёнида аниқланган. Арк ичи ҳудудидан IX-X асрларга оид кулолчилик буюмлари топилган. Арк деворлари остида очилган Қорахонийлар даврига оид хона қолдиқлари ҳам мазкур даврга тааллуқлидир. XIII аср бошига келиб, Андижон Мовароуннахрнинг йирик шаҳарларидан бири бўлган. У «Қуббат-ул ислом», яъни «Ислом куббаси (таянчи)» номини олган. Мўғул хонлари Хайду ва Тува (Дувахон) шаҳарни янада обод этганлар. Андижон Фарғона водийси пойтахти мақомини олади¹.

Мўғул истилосидан сўнг ҳам Андижон Фарғона водийсининг йирик шаҳри мақомини сақлаб қолган. Дувахон даврида Андижонда сезиларли бунёдкорлик ишлари олиб борилган. Хандуллоҳ Казвиний маълумотларига кўра Дувахон Андижонга Урта Осиё ва Хитойни бирлаштириб турувчи халқаро савдо йўлидаги муҳим стратегик шаҳар сифатида катта эътибор қаратган. Нумизматикага оид энг сўнгги маълумотларга кўра Хайду ва Дувахон тамғаси туширилган тангалар Андижонда зарб этилган. Дувахон даврида шаҳарда кўплаб масжид ва мадрасалар қурилган. С. Жалилов маълумотларига кўра Дувахон масжиди харобалари сўнгги вақтларга қадар сақланган эди. Шу даврда Андижонга айрим мўғул қабилалари кўчириб келинган. 1377 йилга келиб мўғул ҳукмронлиги яқунлангач, Андижон тарихида янги босқич бошланади.

Андижон ҳунармандчилик ва савдо маркази бўлган. Амир Темур Андижон ва Узган шаҳарларини 12 та туман билан бирга ўғли Умаршайх тасарруфига беради. XIV асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб XVIII асрга

¹ Қаранг. Матбобоев Б., Машрабов З. Кўрсатилган асар. Б.109

кадар Андижон ҳукмдорлар қароргоҳи ва Фарғонанинг бош шаҳри ҳисобланган.¹

Тадқиқотчилар шаҳарнинг таркибий қисми бўлган арк, шаҳристон ва рабоднинг жойлашувини аниқлашган. Шаҳристон ҳудудидаги майолика билан безатилган XIV-XV асрларга оид маҳобатли иншоот тадқиқ этилган. Кейинчалик Г. Дадабоев, Б. Абдулгазиева ва Б. Х. Матбобоев бошчилигидаги археологик гуруҳлар томонидан Андижон аркининг деворлари янада чуқурроқ ўрганилган. Топилмалар асосида мазкур девор XIV асрда бунёд этилиб, XVIII асрга қадар фаолият кўрсатганлиги маълум бўлди. Бу ҳулоса ёзма манбалар билан ҳам исботини топади. Жумладан, ўрта аср тарихчиси Абд ар-Раззоқ Самарқандийнинг гувоҳлик беришича, Андугоннинг деворлари темурийзода Умаршайх томонидан 779 ҳижрий йилида (1377-1378 йй.) да бунёд этилган. Бобур даврига оид Андижон тўғрисидаги энг батафсил ва бебаҳо маълумот «Бобурнома»да келтирилган, негаки, унинг муаллифи шу шаҳарда тугилиб, вояга етган.

Андижонда зарб этилган тангалар шаҳар тарихи билан боғлиқ бўлган яна бир муҳим манба ҳисобланади. Андуконда зарб этилган энг кўхна танга - бу 358-359 ҳижрий / 968-979 қамарий йилга тўғри келади. Кейинроқ эса, XIV асрда шаҳарда Чигатой типидagi тангалар зарб этила бошланган. Шу билан бирга айрим нумизматларнинг маълумот беришларича, XIII асрнинг охирларида Фарғона шаҳарларидан фақатгина Андигон, Маргинон, Уш ва Хўжандда кумуш тангалар зарб этилган². Юқорида қайд этилган 2002 йилда Андижонда (Чордона) олиб борилган изланишлар давомида топилган (4 дона) кумуш тангаларни ҳам шу гуруҳга киритиш мумкин. XV асрда Андижон (Андигон) да тўлиқ кувват билан ишлаган йирик зарбхона мавжуд бўлган.

V давр (XVI-XVIII асрлар). Темурийлар давридаги Андижон арки 1502 йилнинг июнида Шайбонийлар томонидан батамом вайрон этилган эди.

¹ Абдулгазиева Б., К исторической топографии и стратиграфии Андижана XV-XVI вв. // Актуальные проблемы исторической науки. Позднефеодальной город Средней Азии. Ташкент. 1990а. С. 70-76.; Яна қаранг: Матбобоев Б., Машрабов Б. Ўша асар, Б.110

² Давидович Е.А., Денежное хозяйство Средней Азии в XIII веке. Москва: Наука.1972. Б.98-99

Уйшун, сулдуз, дўрмон, арғин¹ ва бошқа ўзбек қабилалари шаҳар четига ўрнашадилар. XVI асрнинг йирик қомусий билим соҳиби Маҳмуд ибн Валий ёзишича, ушбу қабилалар Андижонга яқин қишлоқларда қўним топди¹

XVI-XVIII Андижон Марказий Осиёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ва маданий марказларидан бири ҳамда Фарғона водийсининг бош шаҳри бўлган. Узининг географияга оид «Олийжаноб жасорат хусусида уммон сирлари» («Море тайн» относительно доблестей благородных») асарида Маҳмуд ибн Вали Андижон тўғрисида қуйидагиларни баён қилади: «Андижон - Мовароуннаҳр шаҳарларининг бири бўлиб, Фарғона вилоятининг маркази ҳисобланади; бешинчи иқлим ва ажойиб об-ҳавога эга»². В.В. Бартольд таъкидлашича, XVII асрда бош шаҳарнинг номи билан бутун вилоятни ҳам «Андижон» деб атаганлар («Фарғона» сўзи фақат китобларда келтирилган»)³.

XVIII аср бошида ўзбекларнинг Минг қабиласи Фарғона водийсида йирик мулкка эгалик қилади, унинг асосчиси Шохрухбий бўлган (1709/10-1720/21). Эрдонабий ҳукмронлиги даврида (1751-1769) Андижон Қўқон хонлиги таркибига кирган.

VI давр (XIX-XX асрлар). Тадқиқ этилаётган даврда шаҳарнинг мудрофаа деворлари фаолият кўрсатмаган. Бу хусусда Қўқонга 1813-1814 йилларда юборилган Алоҳида Сибирь корпусининг таржимони Филипп Назаровнинг эсдаликларида келтирилади: «Андиджан (Андижон) Қашғория билан чегарадош, атрофи қишлоқлар билан ўралган, турли мевалар бисёр; унинг аҳолиси ипак қурти боқиш, матоларга ишлов бериш ва бугдой етиштириш билан машғулдир... Деворлар билан ўралган губернатор қасридан ташқари шаҳар бошқа ҳеч қандай истехкомларга эга эмас...»⁴.

¹ Маҳмуд ибн Вали, Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, перевод, примечания Ахмедова Б.А. Ташкент.1977. Б.17-18; Губаева С. С, Население Ферганской долины в конце XIX -начале XX в. Ташкент: Фан. 1991. С.30-40

² Маҳмуд ибн Вали, Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, перевод, примечания Ахмедова Б.А. Ташкент.1977. Б.17-18

³ Бартольд В. В., Работы по исторической географии. Том III. Москва. 1965. Б.215.

⁴ Назаров Ф., Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. Москва. 1968. Б.50

Мазкур даврда барча Ўрта Осиё шаҳарлари каби Андижон таркибий жихатдан бир канча ҳудудий бирликлардан иборат бўлган. Гузарлар маҳаллаларни бирлаштирувчи чорраҳаларда ўрнашган ва шаҳар тузилишида муҳим бўғин бўлган¹. Бир неча маҳалла бирлашиб даҳаларни ташкил этганлар. XIX аср охири - XX аср бошида Андижон ҳудуди тўртта даҳадан иборат бўлган: 1. Сой (Шимолий қисм); 2. Уйлик - Ўйлик (ғарбий қисм); 3. Олайлик (Жанубий қисм); 4. Қирлик (Шарқий қисм). Тураржой мавзелари маҳаллаларга бўлинган. Уларнинг сони 146 та бўлган². Гузарларда масжид (баъзан иккита), Мадраса (мактаб), чойхона, мозор, дўконлар, унча катта бўлмаган бозор, савдо-хунармандчилик ишлаб чиқариши, ҳаммом, гоҳо карвонсарой, ҳовуз, таҳоратхона бўлган.

Андижон шаҳрида XIX аср охири - XX аср бошларида қуйидаги даҳалар бўлган:

1. Сой даҳаси - шаҳарнинг шимолий қисмидаги 12 та маҳаллани бирлаштирган. Андижонсой ўнг қирғоқ маҳаллалар, шарқда ҳозирга Қаландархона, жануби-шарқда Тахта кўприк, жануби-ғарбда Девонавой масжиди, ғарбда Қорабура маҳалласи билан чегараланади. «Коппон» дон бозори, «Арава бозори», «От бозори», «Буйра-бордон бозори» кабилар мазкур ҳудудда ўрнашган эдилар.

2. Ўйлик (Уйлик) даҳаси - шаҳарнинг ғарбий қисми, уни шарқ томони Девонавой маҳалласи, шимоли Қорабура, жануби ҳозирги темирчилик растаси (Аркка туташган), ғарби эса ҳозирги Ойшахоним маҳалласи билан чегарадош бўлиб 10 та маҳалла бирлашган.

3. Олайлик даҳаси - шаҳарнинг жанубий қисми кирган. С. Жалиловнинг хулосасига кўра унда Навоий номли маданият-истироҳат боғи ўрни, шарқда «Оқғўр маҳалла» атрофлари, «Шаҳлогузар», «Мавлоно шайх Ҳусайн» маҳалласи, ғарбда «Тупроқхона» ва «Остонагузар»гача бўлган. «Қўй бозори» ва «Беда бозори» ҳам мазкур даҳа ҳудудида жойлашган эди.

¹ Сайфиддин Жалилов, Юзта қишлоғу ўнта гузар таърифи. Андижон, 2011. Б.54

² Жалилов С, Андижон. Тарихий ўлкашунослик очерки. Тошкент. 1989. 42-6.

4. Қирлик даҳаси (яна бир номи «Экин-тикин») - шаҳарнинг шарқий қисми, ғарбий чегараси Қаландархона, шимоли ҳозирги «Қўчқорлик мазор» қабристон, жануби-ғарбий чегараси «Эскилик» маҳалласи, жанубий томони «Эйвойбува» маҳалласи билан чегараланган.

Даҳаларга 6 йилда бир марта амин (ёки даҳа оқсоқоли) ва тўртта қози сайланган¹

Андижон шаҳрининг меъморий ва зиёратгоҳ ёдгорликлари

Андижон бошқа Ўрта Осиёдаги кўҳна шаҳарлар каби кўплаб моддий маданият ва бошқа ёдгорликларга эга бўлган Шарқнинг машҳур шаҳарларидан бири. Минг афсуски, ёдгорликлар турли сабабларга кўра деярли сақланмаган, фақат улар даракчилари - моддий маданият ашёлари қатламлар орқали бизгача етиб келган.

Бобо Таваккал — қадамжой, қаландарлар тўпланадиган жой (лангар) бўлган. Сой даҳасига қарашли «Майдон» маҳалласи «Яхши» кўчасига жойлашган. Илгари бу ерда масжид ва қаландархона бўлган. Катта қабристон «Бобо Таваккал Азиз» деб юритилади. Бобо Таваккал тарихий шахс бўлиб «Бобурнома»да жой номи сифатида тилга олинган!

Ганчтепа (Уграёр) - шаҳарнинг шимоли-шарқ томонида, уйсозлик комбинати (собик ДСК) ҳудудида, Андижонсой ўнг томонида жойлашган милoddан аввалги III-II-милoddнинг III-VI асрларига оид ёдгорлик. Аҳоли

¹ Сайфиддин Жалилов, Юзта қишлоғу ўнта гузар таърифи. Андижон, 2011.Б.54

деҳқончилик, боғдорчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланган. Майдони 1 гектарга борган. 1982 йили ҳўжалик ишлари пайтида бузиб юборилган¹.

Девонабой (Девонавой) масжиди Андижон шаҳри Олтинкўл кўчасида жойлашган. Девонабой Жомеъ масжиди тарихчи олим Сайфиддин Жалилов маълумотига кўра 1870-йиллар бошида бунёд этилган. Девонабой Қорасувлик ката ер-сув эгаси бўлиб, тақводор, саховатпеша, моддий ва маънавий бой инсонлардан бўлган. Девонабой Андижон ҳокими Насриддинбек розилиги билан шаҳар марказига масжид ва ҳаммом қуришга киришади. Масжид битгач унинг бунёдкори Девонабой номи билан юритилади.

Девонабой тарихий шахс бўлиб, уни қабри Қорасувдан Султонободга етмай, чап томондаги адирликда «Юнуспайғамбар» зиёратгоҳида жойлашган. Масжид ўрнида 1928-1942 йиллари турли хил ҳунармандлар фаолият кўрсатганлар. 2008-2009 йиллардан бошлаб янги минора билан қайта қурилди.

Дувахон масжиди - мўғул хонлари Хайду (1230-1301) ва Дува (ёки Тува 1307 йили вафот этган) исломни қабул қилганларидан сўнг Андижонни ободонлаштиришга киришдилар. Дувахон маҳалласида ката масжид ва уни яқинида ҳаммом қурилган (ҳозирги ҳунармандлар расталари). Ҳаммом масжидга вақф қилиб берилган. Тахминан шу жойдан аниқланган материаллар, хусусан гулдор безак ғишлари XII -XIII аср билан белгиланишини ҳисобга олсак, бу масжид Дувахондан олдинроқ қурилган бўлиши керак. У жойлар ҳозирги «темирчилик»даги сарой ичига тўғри келади, ҳаммаси 1937 йили бузилиб кетган.

Жомеъ комплекси - мадраса, масжид ва минорадан ташкил топган. Умумий майдони 2,5 га бўлган мажмуа тўртбурчак шаклда қурилган бўлиб, тўртта бурчагида гумбаз, ғарбий томонида хонақоҳ, минора ва 122 та ҳужрадан иборат бўлган. Кириш қисми икки қаватли, қолган томонлари бир қават. Иккинчи қават ҳужраларининг эшиклари кўча томонидан очилган

¹ Абдугазиева Б. Андижон Бобур даврида. Андижон. 1993. Б. 12-13.

бўлиб, юқорига кириш майдончасидаги 2 та айланма зиналар орқали чиқилади.

Бино 1884-1894 йиллари халқ хашар йўли билан қурилган. 1894 йилдан бошлаб мадраса фаолият олиб борди. Мадраса бурчакларида гумбазли дарсхоналар, улар орасида икки қаватли ҳужралар жойлашган. Комплекснинг ғарбий томонида водийдаги энг йирик иншоот масжид жойлашган. Водийдаги энг баланд минора (32 м) саккиз қиррали асосда тикланган¹. 1902 йилда Андижонда бўлиб ўтган қаттиқ zilзила оқибатида бино пештоқи ҳамда минора мезонаси шикастланган. 1906 йил меъмор Исахоннинг укаси устазода Юсуфали (баъзида Юсуф-Али Мусаев) Мусаев (ЎзР ФА фахрий аъзоси) бошчилигида таъмирланган. Мадраса олий диний мактаб мақомида фаолият кўрсатган. Кейинчалик бозор (1930 йил), тураржой (1941-1945 йй.) сифатида фойдаланилган.

1974 йили бино таъмирланиб, меъморий комплексда Андижон адабиёт ва санъат музейи ва бозор жойлашган.

Култепа - эрамиз бошларига оид археологик ёдгорлик. Шахристон қисмининг вилоят театри, вилоят ҳокимлик бинолари, Тиббиёт институти академик лицейи бинолари ўрамида жойлашган бўлиши керак. Бироқ академик лицей ховлисидаги бизларнинг текширишларимиз XI-XII асрлар материалларни берди. У ҳозирги вилоят ҳокимлиги биноси ўрни ёки унинг яқин атрофида жойлашган антик даврга (эрамиз бошлари) тўғри келадиган қалъа-кўрғон бўлган. Бу ёдгорлик тўғрисида «Тарих-и Қошғар» асарида (XVI-XVII асрлар) ҳам маълумотлар учрайди.

Мир Пўстин (Бир Пўстин) ота зиёратгоҳи - бу ерга ташриф буюрган академик Я. Ғуломов ёдгорликни IX-XI асрларда бунёд этилган деб ҳисоблайди. Мозор номини берган шахсни халқ доим бир хил пўстин кийиб юргани учун Бир Пўстин деб номлаб келган. 1882 йили Махмудалибой бу ерга Дилшод исмли меъморни таклиф этиб мазорни янгидан тиклади ва ободонлаштирди. Бу ерда ҳозир зиёратгоҳ ишлайди.

¹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитетура ёдгорликлари. Т.: 1986. Б.49-52.

Оқ масжид мажмуаси - Соё даҳасининг кунчиқар томонида жойлашган ва ўрта асрларга оид. 1936 йили истироҳат боғи қурилишида бузиб юборилган.

Оқ уй савдо маркази - XIX аср охирида Миркомил Мирмуминбоев, Юсуф Саркор, Аҳмадбекхожи Темирбеков каби маҳаллий ишбилармонлар сармояси ҳисобига қурилган. 1978 йили шаҳарсозлик ишлари пайтида бузилиб кетган.

Отақўзи мадрасаси - Пахтаобод тумани Маданият қишлоғида жойлашган. Унинг бунёдкори Отақўзи хожи номи билан юритилади. Отақўзи хожи асли чўпон бўлган. Мадраса XX аср бошларида фарғоналик уста Қирғизбой ва уста Мамажонлар маҳорати билан қад ростлаган бетакрор миллий меъморчилик санъати намунасидир.

Меъмор И. Азимовнинг фикрича, бинонинг умумий кўлами ва тарихий тузилиши ҳам ўзига хос. Бир ҳовли, номутаносиб композицияга эга. Мадраса тарҳи кўп бурчакли бўлиб, пештоқ-гумбазли дарвозахона, масжид-айвон, икки қават қилиб қурилган хужралар ҳамда минорадан иборат. Ҳовли бўйлаб хужралар ва гумбазли дарсхона қурилган¹. Мадраса ҳовлиси тўртбурчак шаклида бўлиб, уч томони хужралар билан ўралган ва улар дарсхона вазифасини ўтаган. Обида қибла томонини маҳобатли масжид ташил этади. Мадраса юксак дид ва маҳорат билан эски усулдаги тўртбурчакли пишиқ ғишдан қад ростлагани учун ички ва ташқи деворларини суваш учун ҳожат ҳам бўлмаган.

Понсод масжиди - Шаҳрихон шаҳри марказий деҳқон бозори рўпарасида жойлашган. 1888 йилда Матиса (Муҳаммад Исҳоқ) Понсод Мирза Оғалиқ ўғли сармоясига ҳашар йўли билан қурилган. Шу боис халқ орасида «Матиса понсод масжиди» номи билан ҳам юритилган. Айтишларича, Мирза Оғалиқ Қўқон хони Муҳаммад Алихоннинг маслаҳатчиси бўлган. Шунингдек, масжид қурилишига Матиса понсоднинг ўғли Муҳаммад Раҳим юзбоши ва набираси Мулла Камол мингбошиларнинг хизматлари ҳам катта бўлган.

¹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитетура ёдгорликлари. Т.: 1986. Б.53.

Масжид тарҳи тўғри тўртбурчакли бўлиб, ёпиқ намозгоҳ, ва айвондан иборат. Масжидсозлик қоидаларига асосан айвон шифтларига бетакрор ҳовузакли¹ шакллар берилиб сир наққошлик санъати билан безатилган. Юксак маҳорат билан сайқал берилган шарафали ўймакор устунлари обидага алоҳида маҳобат ва гўзаллик бахш этади.

Шаҳрихон шаҳри марказида жойлашган Понсод масжиди XIX аср ўзбек анъанавий миллий меъморчилиги, Қўқон хонлиги (Фарғона водийси) мактабининг ўзига хос намунаси сифатида эътироф этилиб, республика аҳамиятида меъморчилик маданий мерос объекти сифатида давлат муҳофазасига олинган.

Рушноий (Рушноби) масжиди — «Мулҳакат ас-Сурах» номли манбада машҳур шайх Рушноби ал-Марвазий ҳақида ажойиб фикрлар билдирилиб, у киши 699/1270-71 йй. Андугонга Нугулдаробдан кўчиб бориб ўша ерда вафот этади, Рушноби масжиди яқинига дафн этилган дейилган². Устозларимиз С.Жалилов ва З.Машрабовлар фикрича, Арк ичи маҳалласи ҳудудида «Мадрасаи рушноий» номли бузилиб кетган Мадраса ҳужралари сақланган. Юқоридаги масжид ҳам мазкур Мадраса яқинида жойлашган бўлиши керак.

Саъд ибн Абу Ваққос масжиди (Бобо Саъдиддин Қошғарий³ мозори яқинида) жуда каттава маҳобатли бўлган. Саъд ибн Абу Ваққос саркарда бўлиб, уни мақбараси Тошкентда бунёд этилган. Бино йўл қурилиши муносабати билан бузилди ва атроф ерлар аҳолига уй-жой учун берилди.

Уйгур масжиди - Қашқардан кўчиб келганлар истиқомат қилган Эскилик даҳаси (шаҳарнинг шарқий теграси, Андижонсой чап қирғоғи) ҳудудида қурилган. Уни бунёд этишда Худоёрхон сарбози Юсуфжон Охунд хизматлари катта бўлган. Бино ҳозирда мавжуд.

Хартум қишлоғидаги зиёратгоҳ Меҳмони Валий - Балх шаҳридан келган машҳур тарихчи олим, файласуф ва тасаввуф номояндаси Маҳмуд ибн Вали 1620 йили шу жойни зиёратгоҳга айлантиради. 1612-1620 йиллари ул

¹ Ҳовузак - бино шифтининг ароқи сарроблар билан бўлиниб, тўсин ташлаб вассалар терилган чуқур бўлаклари.

² Джамал ал-Қарши. Мулҳакат ас-Сурах. Душанбе. 2006. С. 34.

³ Ҳиротда истиқомат қилган йирик тасаввуф олими.

зот Андижонда яшади. Халқ уни севиб «Меҳмон Валий эди» деб улуғлаган. Ул зот 1620 йили Балх томон чиқиб кетади. Бу муътабар инсонни улуғлаб шу жой номини Меҳмони Валий деб атаб келинган. Ҳозирда оромгоҳ ҳисобланади.

Хожар Нойб мадрасаси - Андижон шаҳар Бозор кўчасида жойлашган (ҳозирги Бобур музейи биноси ўрнида), Нушур Вали масжиди ва қабристони билан яхлит меъморий комплекс кўринишида бўлган. Арк ичи меъморий ёдгорлигининг қурилган даври ҳақида аниқ тарихий маълумот сақланмаган. Бироқ мадраса ховлисида олиб борилган археологик қазишмалар пайтида Бобур даврига оид (XV-XVI асрлар) кулолчилик маҳсулотлари намуналари кўплаб топилган. Вилоят ўлкашунослик музейи илмий ходими, шарқшунос М.Абдурахмоновнинг XIV асрда яшаб ўтган олим Ҳамдаллоҳ Қазвинийнинг «Нусхат ул-қулуб» («Қалблар роҳати») асарига асосланиб берган маълумотига кўра мадраса XIV асрда Хожар Нойиб исмли шаҳар ҳукмдори томонидан қурдирилган. Мадраса Заҳириддин Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо арки ўрамида бўлиб, кейинги 7-8 аср давомида бир неча бор таъмирланган. Мадрасада ёш Заҳириддин Муҳаммад Бобур таҳсил олган, дейилади.

Мадраса тарҳи ўзига хос 6 томонли ёпиқ ҳовлидан иборат бўлиб, 27 та хужра, 3 та гумбазли дарсхона ва талабаларга мўлжалланган кичкина ёпиқ ва айвонли намозгоҳдан ташкил топган. Асосий кириш жанубий-ғарбий томонидан бўлиб, Шарқий томонида ҳам қўшимча эшиги бор.

Чуитак масжиди- Чуқурмасжид деган маҳалла ҳудудида (Ижтимоият кўчаси атрофи) ўтган асрнинг 20-йилларигача ишлаб келган ва кейинроқ хунармандлар артелига берилган. 1959—60 йиллари бузиб юборилган.

Якан (Ёрканд шайх) шайх мазори - Қорабура маҳалласи теграсида жойлашган. Шарқий туркистонлик суфий уламолари фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзага келган. Улардан бири Шамсидин Ёркандий 1648 йили Андижонга келган. Шу ерда узоқ хизмат қилган ва вафот этган (йили

номаълум). Уни ўз хужрасига дафн этишган ва катта хурмат билан ёркендлик шайх деб номлашган. Халқ орасида Якан шайх бўлиб кетган.

Қлич Бурҳониддин ота мазори ўрта асрлар билан саналанади (XI аср). Қабр соҳиби Қлич Бурҳониддин ота (1010-1080) тарихий шахс бўлган. 1946-1947 йиллари мазор ўрнида «Оқ гўр» номи масжид қурилган ва у ҳозир ҳам мавжуд.

Қутайба ибн Муслим ёдгорлиги – йирик ислом фотиҳларидан бири бўлган, ҳарбий саркарда Қутайба ибн Муслим бинни Амр ал-Баҳилий (р.а.) (660-715) номи билан боғлиқ. Халқ орасида «имом шайх Қутайба мазори» деб ҳам аталади. Ёдгорлик Андижон-Ҳонобод йўли бўйида, Жалолқудук тумани «Гурунчмазор» (Қиличмазор) қишлоғи (Қатортол ҚФЙ) ўрамида жойлашган. Икки хонали мақбаранинг асосий хонаси ташқаридан квадрат асосида бўлиб, ичкараси саккиз бурчакли, томонлари чуқур меҳробсимон равоқлар билан қўтарилиб, диаметри 5,5 метрли «Шолғоми» гумбази билан ёпилган, ўртада оддий қабр. Мақбара ғарбидаги даҳлиз зиёратчилар учун мўлжалланган. Равоқлар орасига саккизта ёйсимон учбурчак шаклдаги қолпоқи ганч ва гумбаз ости зардеворига енгил нақш битилган.

Маҳаллий халқ билан бўлган 30 йиллик исломий жиҳод уруши тўлиқ натижа бермагач, 706 йилда халифа Юсуф Ҳажжож Абдумалик ибн Марвон фармони билан Хуросон амири лавозимига тайинланган ва унга Мовароуннахрни узил-кесил фатҳ, этиш вазифаси юклатилган.

Ҳалифа Юсуф Ҳажжож вафотидан сўнг унинг ўғли Сулаймон ибн Абд ал-Малик тахт талашиб Қутайба (р.а.) қўшини орасида исён уюштиради. Лашқарбошиси Бакий ибн ал-Асвад¹ саркардани қатл қилади ва кесилган бошини Сулаймонга юбориб, танаси 11 нафар яқинлари ва фарзандлари билан шу жойга қўмилади.

Айтишларича, Соҳибқирон Амир Темур бу жойларни зиёрат қилиб, Самарқанддан меъмор жўнатиб Қутайба ибн Муслим (р.а) қабри устига кўркам ва маҳобатли мақбара қурдирган.

¹ Джамал ал-Карши. Мулҳакат ас-Сурах. Душанбе. 2006. С. 37.

Қутайба ибн Муслим дафн қилинган жой ҳақида тарихчи Наршахий ёзади: «Қутайбанинг қабри Фарғонада машҳур бўлиб, у Работи Сархонг» деган жойда Коҳ деб аталадиган қишлоқда ўрнатилган, одамлар зиёрат учун ҳамиша у ерга бориб турадилар. XIII-XIV аср муаррихи Жамол Қарший ҳам айнан шу ҳақда ёзган. Академик В.В. Бартольд ушбу қишлоқни ҳозирги «Қилич мазор»нинг қадимий ўрни деб кўрсатади¹.

Бу мақбара 1935-1936 йилларда даҳрийлар томонидан бузиб ташланган. 1971-1976 йилларда вилоят раҳбари Бектош Раҳимов ташаббуси билан миллий меъморчилик анъаналари асосида қайта қурилган.

ХУЛОСА

¹ Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Древний и средневековый Андижан (историко археологическое исследование). Т.: 2011. С. 94.

Андижонда 1975 йилдан бошлаб айрим узилишлар билан шаҳарнинг ёшини аниқлаш бўйича мақсадли археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Айниқса, самарали ва тизимли изланишлар 2000-2012 йиллар мобайнида амалга оширилди. Бу давр ичида мавжуд материаллар жамланди, тизимлаштирилди, умумлаштирилди ва шаҳар тарихи билан боғлиқ баҳсли масалалар танқидий нуқтаи назардан таҳлил этилди.

Олиб борилган тадқиқотлар асосида айтиш мумкинки, илк темир даври - Эйлатон маданияти ёдгорликлари Андижон шаҳри ҳаётининг дастлабки босқичлари саналарига ойдинлик киритишда муҳим аҳамият касб этади. Археологик тадқиқотлар натижасида шаҳар тарихининг ўрганилмаган жиҳатларига ойдинлик киритилди.

Андижоннинг шаҳарлашув жараёнларининг тарихий-археологик тадқиқотлари шаҳар ўз ривожланишида унча катта бўлмаган аҳоли истиқомат жойидан йирик шаҳарлашган марказга айланган узок муддатли эволюцион (тадрижий) йўлни босиб ўтганлигини кўрсатади. Албатта, Кўп хусусиятлари бўйича Андижон шаҳар марказларининг ўрта турига мансуб. Худудининг чекланганлиги ва аҳоли зичлиги каби хусусиятлари Андижоннинг кенгайиб боришига имконият бермаган. Натижада, IX-X асрлардан сўнг у Темурийлар даври арки ва шаҳристони ўрнида ривож топган. Шаҳарнинг юқори сейсмик худудда жойлашганлиги боис XVII-XIX асрларда бу ердаги кўплаб тарихий-меъморий ёдгорликлар вайрон бўлган.

Андижон водийнинг энг серҳосил, Чуёт маданиятига оид илк деҳқончилик маконлари жойлашган худудларнинг бирида вужудга келди. Бунинг исботини Фарғонанинг энг қадимий шаҳри - Далварзин шаҳар харобаси (эрамиздан аввалги XII-VII асрлар) мисолида кўриш мумкин. Илмий изланишлар асосида шаҳарнинг қадимги ва ўрта асрларда жойлашган жойи аниқ қайд этилди. Андижонсойдан сунъий ариқлар/каналлар ёрдамида сув ичган Сарвонтепа ва унинг атрофидаги ёдгорликлар Андижоннинг қадимий ўзагини ташкил этади. Бу ерда тахминан бир ярим минг йил мобайнида антик ва илк ўрта асрлар Андижони ривожланиб келган.

Шаҳарнинг қадимги номи номаълум. Аммо хитойшунос А.Хўжаев манбаларда тилга олинган Юан-чэнг Андижон ўрнида бўлган бўлиши керак, деб ҳисоблайди. Буни эски шаҳар (Сарвонтела) археологик материаллари ҳам тасдиқлайди. Ўрта асрларда Андижон жойлашган ҳудуд топилди, у янги жойда - шаҳарнинг қадимий қисмидан шарқ ва шимоли-шарқда қайд этилди.

Шаҳар Бактрия, Суғд, Уструшона, Чочни Шарқий Туркистон ва Хитой билан боғлаб турувчи халқаро савдо йўлларининг стратегик муҳим қисмида жойлашган. Минг йил давомида шаҳар ҳунармандчилик ва савдо маркази бўлиб келган ҳамда трансконтинентал йўлда геосиёсий аҳамият касб этган. Ўзининг географик жойлашуви бўйича Андижон Буюк Ипак йўлининг шимолий йўналишидаги муҳим транзит маскани ҳисобланган.

Шундай қилиб, Андижон шаҳри кичик бир аҳоли яшаш манзилгоҳидан йирик шаҳар мақомигача бўлган 2500 йиллик тадрижий йўлни босиб ўтди.

Фойдаланган манба ва адабиётлар рўйхати

I. Президент И.А.Каримов асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар. Т.: Ўзбекистон, 1993.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Ўзбекистон, 1997
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.
5. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: Шарқ, 1998.
6. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. “Туркистон” газетаси мухбирининг саволларига жавоблар. Т.: Ўзбекистон. 1999. Б.4.
7. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008,
8. Каримов И. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.-Т.: Ўзбекистон, 2011.

II. Адабиётлар

1. Абдулла Авлоний. Ўсон миллат. Т.: «Шарқ» 1995.
2. Алимов И.А. Қўқон хонлиги мадраса, қорихона ва мактаблари тарихи. Қўлёзма нусхаси. Тошкент. Фан, 2014.
3. Воҳидов Ш. Қўқонхонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намоёндалари, асарлари). Тошкент. Академнашр, 2010.
4. Воҳидов Ш., Қодиров А. Хронология ва метрология (қисқача маълумотнома). Тошкент. Янги аср авлоди, 2010.
5. Жалилов Сайфиддин. Бобур ва Андижон. Тошкент. 1993.
6. Зияев Х. 3. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XX а 4.б.),-Т.: 1998
7. Зияев Х.3. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Т.: Шарқ, 2001:

8. Зияев Х.З Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида (XIX аср иккинчи ярми-XX аср бошлари) Т.: Шарқ, 2006
9. Ибн Яминбек. Анджумат-таварих. Перевод и примечание приготовили Ш.Вахидов, Т.Бейсембиев. Ташкент. Янги аср авлоди, 2011.
- 10.Исмоилов М., ШароповА. Тарих атамалари луғати. Тошкент. Академнашр, 2013.
- 11.Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдурфи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, таржима ва изоҳлар У.Уватов тайёрлаган. I-II китоб. Тошкент. Меҳнат, 1992.
- 12.История Андижана в документах и материалах (1876-1917гг.) Сост. Шамсутдинов Р.Т. Хошимов С. Бозоров К. (том первый). Андижон. «Andijon nashriot-matbaa» 2009.
- 13.История Андижана в документах и материалах (1876-1917гг) Том второй. Составители: Шамсутдинов Р.Т.: Хошимов С.А., Бозоров Қ. Ташкент, Sharq, 2012.
- 14.Каримов Ш., Шамсутдинов Р Туркистон Русийё босқини даврида. Андижон: Мерос. 1995
- 15.Каваҳара Й. Муҳаммадҳакимхоннинг “Мунтахабут-таворих” асари тарихий манба сифатида // Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент, 2001 йил 25-апрел.
- 16.Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахабут-таворих (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар). Таржима, муқаддима, изоҳлар, кўрсаткичлар муаллифи Ш. Воҳидов. Тошкент. Янги аср авлоди, 2010.
- 17.Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. Т.: Нур, 1992.
- 18.Мажид Ҳасаний. Юрт бўйнидаги қилич ёки истило. Т.: Адолат, 1997
- 19.Матякубова М. Қўқон хонлиги тарихига бағишланган тарихий асарлар // “Фарғона водийси тарихи муаммолари” мавзусидаги Республика илмий анжумани материаллари. –Наманган, 2012.

- 20.Мадрахимов З.Ш. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари тараққиётининг этноинтеграцион жараёнларга таъсири //“Фарғона водийси тарихи муаммолари” мавзусидаги Республика илмий анжумани материаллари. – Наманган, 2012.
- 21.Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи: янги топилмалар. «Холис» газетаси. 2002 йил, 25 апрель ва 2 май сонлари. Шунингдек, бошқа маколаларимизда ҳам ушбу фикр олга сурилди.
22. Матбобоев Б.Х., Машрабов З.З. Андижон тарихи (Қадимги даврдан XX аср бошларигача) –Т.: SHARQ, 2014
- 23.Матбабаев Б.Древнеферганское государство Давань // Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент. 2001.
- 24.Матякубова М. Қўқон хонлиги тарихига бағишланган асарлар // “Фарғона водийси тарихи муаммолри” мавзусидаги Республика илмий анжумани материаллари –Наманган, 2012
- 25.Сайфиддин Жалилов, Юзта қишлоғу ўнта гузар таърифи. Андижон, 2011
- 26.Туркестанский сборник. Т. 23, 30, 251, 249, 320, 406, 417, 421, 422, 432, 455, 457, 458, 469, 502, 508, 511, 513, 519, 520, 565, 576.
- 27.Хасанов Б., ва б. Тарихнинг номаълум саҳифалари. Ғ.Ғулом нашриёти. Т.: 2009.
- 28.Шамсутдинов. Р. Дукчи Эшон воқеасидан сўнг. – Шарқ юлдузи. 1991. № 1.
- 29.Шамсутдинов Р.Т. Тарихий меросимизга бир назар. Андижон, Мерос, 1994.
- 30.Шамсутдинов Р., Исоқов А. Андижон тарихидан лавҳалар. Тошкент. Шарқ, 2013.
- 31.Шамсутдинов. Р.Т. ва б. Андижон тарихидан лавҳалар. Андижон. «Andijon nashriot-matbaa» 2008. йил.
- 32.Шамсутдинов Р.Т.: Мамажонов А., Бозоров Қ. Қўхна ва навқирон Андижон. Тошкент, Шарқ, 2010.

33. Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI-XIX аср биринчи ярми). Алимова Д. Таҳрири остида. Тошкент. Янги нашр, 2011.
34. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида Т.: Шарқ, 2000;
35. R.T. Shamsutdinov. O' Ubaydullaev. Vatan tarixi. Ikkinchi kitob. Sharq. 2010 yil.